

Ιδεολογικοί προσανατολισμοί της ελληνοκυπριακής εκπαίδευσης με έμφαση στο μάθημα της ιστορίας

ΛΩΡΗΣ ΚΟΥΛΛΑΠΗΣ

«Ο έλεγχος του παρελθόντος εξαρτάται κυρίως από την πειθαρχία της μνήμης. Η απόκτηση της βεβαιότητας πως όλες οι γραφτές μαρτυρίες συμφωνούν με την ορθοδοξία της στιγμής, δεν είναι παρά μια μηχανική πράξη. Αλλά είναι επίσης απαραίτητο να θυμάται κανείς ότι τα γεγονότα συνέβησαν σύμφωνα με τον επιθυμητό τρόπο. Κι αν πρέπει να αναπροσαρμόσει τις αναμνήσεις του ή να νοθεύσει τις γραφτές μαρτυρίες, τότε πρέπει να ξεχάσει ότι το έκανε αυτό. Το τέχνασμα για να γίνει αυτό, μαθαίνεται όπως οποιαδήποτε άλλη πνευματική τέχνη».

Από το «1984» του George Orwell

ΑΠΟΤΕΛΕΙ κοινό τόπο στον τομέα της έρευνας του σχολικού βιβλίου η διαπίστωση ότι η ενασχόληση με τα σχολικά εγχειρίδια των ιδεολογικών μαθημάτων συνιστά μεταξύ άλλων εργαλείο ελέγχου της εξουσίας που τα παράγει και τα προωθεί για κατανάλωση. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το ότι οι οποιοσδήποτε αλλαγές σημειώνονται στο εκπαιδευτικό σύστημα μιας χώρας προϋποθέτουν αποφάσεις κατ' εξοχήν πολιτικές. Στα σχολικά εγχειρίδια της ιστορίας κωδικοποιούνται οι κυρίαρχες ιστοριογραφικές τάσεις, αυτές δηλαδή που πολιτογραφούνται ως επίσημες και προβάλλονται ως η μοναδική ιστορική πραγματικότητα στις επόμενες γενεές.

Η συνεχής ενασχόλησή μου, τα τελευταία χρόνια, με ελληνικά και τουρκικά σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, με οδηγεί στο συμπέρασμα πως η ερμηνεία και παρουσίαση του παρελθόντος, όπως αυτή εκφράζεται σε σχολικό επίπεδο, δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια αντανάκλαση του εκάστοτε ιστορικού παρόντος που βιώνουν οι συγγραφείς και οι κρατούντες σε μια κοινωνία. Θα επιχειρηθεί λοιπόν μια ανίχνευση των αντιλήψεων ορισμένων Ελληνοκύπριων συγγραφέων που διαπερνούν τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας με την προσδοκία να εντοπιστούν κάποιες από τις πολιτικές τους προσλήψεις και τις ποικιλόμορφες επιρροές που άσκησαν σ' αυτούς/ές οι κυπριακές πραγματικότητες από το 1960 μέχρι το 1977. Οι σκέψεις και οι προσδοκίες τους για το παρόν, υπό μορφή διήγησης του παρελθόντος, εγκρίθηκαν ως επίσημες ή σε άλλες περιπτώσεις, μετά το 1990, εκδόθηκαν από κρατικές υπηρεσίες.

Μια σύντομη ματιά στα εκπαιδευτικά δρώμενα στην Κύπρο τις τρεις δεκαετίες που προηγήθηκαν της κυπριακής ανεξαρτησίας θεωρήθηκε απαραίτητη για την κατανόηση κάποιων ιδεολογικής μορφής εκπαιδευτικών επιλογών μετά το 1960. Τέλος, κρίθηκε αναγκαία η παρουσίαση του γενικού πλαισίου αναφοράς των τουρκικών και ελληνικών σχολικών εγχειριδίων ιστορίας της τελευταίας δεκαετίας, δεδομένου ότι τα ε/κ (ελληνοκυπριακά) σχολικά εγχειρίδια ιστορίας συμβάλλουν, στην καλύτερη περίπτωση, σε ποσοστό μόλις 20% στη διαμόρφωση της εθνικής και ιστορικής συνείδησης των Ε/κ (Ελληνοκυπρίων), στο βαθμό βεβαίως που ποσοστά μπορούν να καθορίσουν ιδεολογικές διεργασίες. Παρόλο που δεν εντοπίστηκαν ολοκληρωμένα δεδομένα για το τι ακριβώς ισχύει στην περίπτωση των Τ/κ (Τουρκοκυπρίων), εντούτοις οι λιγοστές διαθέσιμες πληροφορίες, οδηγούν στο συμπέρασμα πως διαχρονικά στα τ/κ (τουρκοκυπριακά) σχολεία χρησιμοποιούνται ως επί το πλείστον τα τουρκικά σχολικά εγχειρίδια, ακολουθώντας την πρακτική των Ε/κ.

Ο εκσυγχρονισμός της κυπριακής εκπαίδευσης: οι περιπέτειες ενός επαγγέλματος και δύο μαθημάτων
Η ιστορία της κυπριακής εκπαίδευσης από το 1878 μέχρι το 1959 είναι μια πορεία σύγκρουσης ανάμεσα στη βρετανική διοίκηση και την Εκκλησία της Κύπρου.¹ Η τελευταία, έχοντας πλήρη συναίσθηση της σταδιακής αποδυνάμωσης της επιρροής της, αντέδρασε δυναμικά συμπαράσποντας το σύνολο σχεδόν μιας μικρής, παραδοσιακά κλειστής, θρησκοόληπτης κοινωνίας. Το ιδεολόγημα της Ένωσης λειτούργησε ως το ιδεολογικό εκείνο οπλοστάσιο από το οποίο η Εκκλησία της Κύπρου αντλούσε συνεχώς υλικό για να περιφρουρήσει κεκτημένα αιώνων που χάνονταν στην αργή αλλά σταθερή διαδικασία εκσυγχρονισμού που επέβαλλε η αποικιακή δύναμη.² Η ρήξη επί των εκπαιδευτικών ζητημάτων ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο πόλους εξουσίας είναι μια από τις πολλές εκφάνσεις του χάσματος αντιλήψεων ανάμεσα σ' ένα συντηρητικό, σε τοπικό επίπεδο, παντοδύναμο θεσμό και σε μια εξίσου συντηρητική, και αρκετές φορές βίαιη, αποικιακή δύναμη που εμπεριείχε παρ' όλα αυτά το σπέρμα του εκσυγχρονισμού.

Το 1923 η αποικιακή διοίκηση μέσω του κεντρικού εκπαιδευτικού συμβουλίου αναλαμβάνει η ίδια το διορισμό των δασκάλων που μέχρι τότε ήταν αρμοδιότητα των αιρετών Σχολικών Επιτροπών, που είχαν θεσμοθετηθεί με νόμο του 1895.³ Όταν η αγγλική κυβέρνηση αποφασίζει το 1929 τη μετατροπή όλων των δασκάλων σε δημοσίους υπαλλήλους, κατά τη συνήθη πρακτική των ευρωπαϊκών χωρών, προκαλούνται σφοδρές αντιδράσεις με επικεφαλής φορείς της Εκκλησίας της Κύπρου, με το επιχείρημα ότι οι δάσκαλοι θα έχαναν τον «εθνικό» τους ρόλο. Η συγκεντρωτική πολιτική της παιδείας, σύμφωνα με τις πρακτικές που εφαρμόζονταν στην Ευρώπη της εποχής, συνεχίζεται και μετά τα Οκτωβριανά του 1931, όταν μεταξύ 1933-1937 εξαναγκάζονται να κλείσουν και τα τρία κέντρα εκπαίδευσης Ελληνοκύπριων δασκάλων που είχαν ιδρυθεί μεταξύ 1893-1910 και βρίσκονταν υπό τον άμεσο ή έμμεσο έλεγχο της Εκκλησίας.⁴ Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι η ίδρυση του μικτού, για Ελληνοκύπριους και Τουρκοκύπριους υποψήφιους δασκάλους, Διδασκαλικού Κολlegίου, το 1937 στη Μόρφου, με γλώσσα διδασκαλίας τα αγγλικά, προκαλεί για άλλη μια φορά την μίνη του Αρχιεπισκόπου Κύπρου, δεδομένου ότι συνοδεύτηκε από την κατάργηση του προνομίου των Μητροπολιτών να προεδρεύουν των Σχολικών Εφορειών.⁵ Η λήψη αυτών των μέτρων κρίθηκε απαραίτητη, διότι στα μέσα της δεκαετίας του '20 παρατηρήθηκε στην Κύπρο μια υπερπροσφορά νέων δασκάλων που οδήγησε αναπόφευκτα στην προσφορά εργασίας των τελευταίων με εξευτελιστικούς μισθούς. Αντίθετα οι απόφοιτοι του Κολlegίου της Μόρφου είχαν εξασφαλισμένο διορισμό,⁶ κάτι που εξυπηρετούσε πλήρως τα συμφέροντά τους ως κοινωνικής ομάδας.

Το κλείσιμο των ελληνοκυπριακών κέντρων εκπαίδευσης δασκάλων αφορούσε και στα δύο τουρκοκυπριακά κέντρα αντίστοιχα, κάτι που συνήθως αγνοούν ή αποσιωπούν Ε/κ συγγραφείς. Δεν εντοπίστηκαν όμως στοιχεία για τυχόν αντιδράσεις από την πλευρά των Τ/κ. Πάντως, λαμβανομένου υπόψη πως στην τ/κ κοινότητα δεν υπήρχε κανένας θεσμός με ανάλογη δύναμη και απήχηση όπως αυτή της Εκκλησίας της Κύπρου, μπορούμε να υποθέσουμε πως τυχόν αντιδράσεις –αν υπήρξαν– θα ήταν υποτονικές. Εν γένει η τ/κ κοινότητα (α) για το λόγο που μόλις προαναφέρθηκε, (β) λόγω του ποσοστού της επί του συνόλου του κυπριακού πληθυσμού και (γ) λόγω της ίδρυσης του τουρκικού εθνικού κράτους το 1923 που, στην περίπτωση της Κύπρου, είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση της τουρκικής εθνικής συνείδησης μόλις στο Μεσοπόλεμο, θα πρέπει να διατηρούσε ισχυρότερους δεσμούς με αποικιακή διοίκηση σε σύγκριση με τους Ε/κ. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως μεταξύ 1928 και 1952 τρεις από τους πέντε διευθυντές του Τουρκικού Γυμνασίου της Λευκωσίας, το οποίο λειτουργούσε μέχρι το 1937 και ως κέντρο εκπαίδευσης δασκάλων, ήταν Άγγλοι.⁷

Μετά το 1931 οι Άγγλοι πήραν μια σειρά περιοριστικών μέτρων που, σε αντίθεση με τα πιο πάνω, αφορούσαν πράγματι την άμβλυνση της ελληνικής εθνικής συνείδησης στα ε/κ δημοτικά σχολεία. Έτσι απαγορεύθηκε η έπαρση της ελληνικής σημαίας, η ανάκρουση του ελληνικού εθνικού ύμνου, η ανάρτηση φωτογραφιών ηρώων του 1821 στις αίθουσες διδασκαλίας κ.λπ.⁸ Το 1935 εισάγεται καινούριο αναλυτικό πρόγραμμα στα δημοτικά σχολεία το οποίο αντικαθιστά το προηγούμενο ελληνοκεντρικό/τουρκοκεντρικό για Ε/κ και Τ/κ αντίστοιχα. Όλα τα μαθήματα γίνονται βάσει κοινών σχολικών εγχειριδίων στα ελληνικά και στα τουρκικά με εξαίρεση το μάθημα της γλώσσας και των θρησκευτικών. Παράλληλα εισάγεται στις δύο τελευταίες τάξεις του δημοτικού,

ως υποχρεωτικό, το μάθημα των Αγγλικών.⁹ Η επιλογή αυτή της αποικιακής διοίκησης και κυρίως η απαγόρευση διδασκαλίας της ελληνικής ιστορίας προκάλεσαν για άλλη μια φορά σωρεία αντιδράσεων. Ορισμένοι σύγχρονοι ερευνητές εξακολουθούν να υποστηρίζουν την εσφαλμένη άποψη πως το αναλυτικό πρόγραμμα του 1935 και κυρίως τα σχολικά εγχειρίδια της ιστορίας, δημιούργησαν μια «κυπριακή εθνότητα» ή ότι είχαν «κυπροκεντρικό χαρακτήρα».¹⁰ Εντοπίστηκαν τρία σχολικά εγχειρίδια ιστορίας από εκείνη την εποχή,¹¹ τα οποία λόγω της ιδιομορφίας τους αξίζουν μιας σύντομης αναφοράς. Η διδακτέα ύλη είναι χωρισμένη κατά χώρες, ξεκινώντας πάντα από την αγγλική ιστορία, στην οποία αφιερώνεται περίπου 10-12% της ύλης. Τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη καταλαμβάνουν αισθητά λιγότερο χώρο, από 1-5%. Σ' ένα απ' αυτά τα εγχειρίδια υπάρχουν και οι ιστορίες της Τουρκίας και της Ελλάδας, που καταλαμβάνουν 2,5% και 4,5% της διδακτέας ύλης αντίστοιχα. Πρόκειται στην ουσία περί συντομότατων περιλήψεων της πολιτικής ιστορίας κάθε χώρας ξεχωριστά, χωρίς οργανική σύνδεση μεταξύ τους σ' ένα εντελώς περιγραφικό ύφος, και το κυριότερο, χωρίς την οποιαδήποτε αναφορά στην Κύπρο. Αξίζει να σημειωθεί τέλος η απουσία δύο απαραίτητων στοιχείων για την κατασκευή της όποιας εθνικής συνείδησης σε επίπεδο σχολικού εγχειριδίου δημοτικής εκπαίδευσης: (α) τη συναισθηματική φόρτιση (β) την ποσοτικά και ποιοτικά συντριπτική υπεροχή της εθνικής ιστορίας σε βάρος της ιστορίας άλλων λαών ή πολιτισμών.¹² Δύσκολα μπορεί να λεχθεί πως μια αποικιακή δύναμη ήθελε τη δημιουργία ή ενδυνάμωση της οποιασδήποτε μορφής εθνικής συνείδησης σε μια κατακτημένη χώρα. Η κατασκευή μιας κυπριακής εθνικής ταυτότητας θα δημιουργούσε μακροπρόθεσμα στους Βρετανούς πολύ περισσότερα προβλήματα, απ' ότι η ελληνική εθνική συνείδηση των Ε/κ και η υπό εκκρόαψη τουρκική εθνική συνείδηση των Τ/κ στο Μεσοπόλεμο. Τις περισσότερες φορές αυτό που ήθελαν να προκαλέσουν οι ευρωπαϊκές χώρες στις αποικίες ήταν το δέος προς την αποικιακή μητρόπολη, μέσω μιας παιδείας αυστηρά προσανατολισμένης σ' αυτή, κάτι που επίσης απουσιάζει από τα τρία εγχειρίδια που εντοπίστηκαν: εκτός από τη φωτογραφία του Άγγλου βασιλιά στο εξώφυλλο δύο απ' αυτών, το ποσοστό της αγγλικής ιστορίας, αν και υψηλότερο απ' αυτό άλλων χωρών, είναι απεισιστικά χαμηλό στο σύνολο του εγχειριδίου για να μπορεί να γίνει λόγος για αγγλοκεντρική παιδεία. Αυτό, λοιπόν, που αναπαράγουν τα τρία συγκεκριμένα εγχειρίδια είναι μια *μηδενική* συνείδηση. Η άποψη εκείνη που θέλει «κυπροκεντρική» την παιδεία της περιόδου 1935-1949, έστω και αναφορικά με τις προθέσεις της αποικιακής κυβέρνησης, στερείται σοβαρής επιστημονικής τεκμηρίωσης. Πάντως, η επιρροή αυτών των εγχειριδίων στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των Κυπρίων θα πρέπει να θεωρηθεί μηδαμινή, δεδομένου ότι στην πράξη οι Ε/κ δάσκαλοι αγνοούσαν επιδεικτικά το αναλυτικό πρόγραμμα και τα σχολικά εγχειρίδια που τους επιβάλλονταν, διδάσκοντας το μάθημα της ιστορίας «όπως πρέπει».¹³

Τελικά το 1949 το αναλυτικό πρόγραμμα τροποποιήθηκε ελαφρά για να επανέλθει το μάθημα της ελληνικής ιστορίας με νέα σχολικά εγχειρίδια που εκδίδονταν στην Κύπρο ή την Αγγλία, προκαλώντας νέες αντιδράσεις.¹⁴ Εντοπίστηκε ένα εγχειρίδιο εκείνης της εποχής,¹⁵ το οποίο είναι μεν ελληνοκεντρικό, χωρίς όμως τα έντονα αυτοθαυμαστικά και φυλετικά στοιχεία των σχολικών εγχειριδίων της Ελλάδας της δεκαετίας του '50.

Μικρότερης έκτασης μεταρρυθμίσεις λαμβάνουν χώρα και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στα μέσα της δεκαετίας του '30. Το κυριότερο όπλο της αγγλικής διοίκησης ήταν η προσφορά οικονομικής βοήθειας σ' εκείνα τα γυμνάσια που θα υιοθετούσαν το αναλυτικό πρόγραμμα του Γραφείου Παιδείας. Μέχρι τότε τα Ε/κ γυμνάσια συντηρούνταν από τις εισφορές επιφανών πολιτών και γονέων, τα δίδακτρα των μαθητών και κυρίως από την Εκκλησία, διατηρώντας έτσι, υπό την αυστηρή καθοδήγηση της τελευταίας, απόλυτη αυτονομία από την αποικιακή διοίκηση.¹⁶ Τρία Ε/κ γυμνάσια αρνήθηκαν τις επιχορηγήσεις της αγγλικής κυβέρνησης και συνέχισαν να υιοθετούν το αναλυτικό πρόγραμμα του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων της Ελλάδας.¹⁷

Οι σχετικές πληροφορίες για τη μορφή που ακριβώς είχαν στη σχολική πραγματικότητα οι παρεμβάσεις της αποικιακής διοίκησης στα ιδρύματα μέσης εκπαίδευσης είναι συγκεχυμένες. Συγκλίνουν, όμως, ως προς την άποψη ότι αυτή ήταν μάλλον επιφανειακή και ότι τα γυμνάσια συνέχισαν να προσφέρουν εν πολλοίς ελληνοκεντρική ή τουρκοκεντρική παιδεία, τουλάχιστον όσον αφορά στα ιδεολογικά μαθήματα, δεδομένου ότι οι καθηγητές σπούδαζαν κατά κανόνα στην

Ελλάδα ή την Τουρκία και χρησιμοποιούσαν τα αντίστοιχα σχολικά εγχειρίδια. Μια πρόταση του Βαρόνου Kinross, το 1949, για ίδρυση πανεπιστημίου στην Κύπρο απορρίφθηκε κατηγορηματικά από την Εκκλησία.¹⁸ Έτσι τα Ε/κ γυμνάσια διατηρούν μέχρι το 1959 σε μεγάλο ποσοστό την αυτονομία τους και τους δεσμούς τους με την Εκκλησία της Κύπρου.¹⁹ Δυναμικές συγκρούσεις με την αποικιακή διοίκηση του νησιού δημιουργούνταν συνήθως στις περιπτώσεις εκείνες που η δράση των γυμνασίων υπερέβαινε τα όρια του σχολικού κτιρίου, φαινόμενο ιδιαίτερα συχνό τη δεκαετία του '50, υπό μορφή μαχητικών διαδηλώσεων υπέρ της Ένωσης. Προσφιλές σημείο εκκίνησης τέτοιων διαδηλώσεων στη Λευκωσία ήταν το Παγκύπριο Γυμνάσιο και η γειτονική Σεβέρεως Βιβλιοθήκη και τα δύο κτίρια βρίσκονται απέναντι από το Αρχιεπισκοπικό Μέγαρο.

Γενικά οι όποιες προσπάθειες της αποικιακής διοίκησης για μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος, ακόμα και σε καθαρά παιδαγωγικά ζητήματα, προσέκρουαν σε μια άνευ προηγουμένου καχυποψία, ιδιαίτερα μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν το αίτημα της Ένωσης τέθηκε δυναμικά ως ο μοναδικός πολιτικός στόχος των Ε/κ. Η διαδικασία εξορθολογισμού του κυπριακού εκπαιδευτικού συστήματος την περίοδο 1923-1959 και η σταδιακή απεξάρτησή του από ένα θεοκρατικό θεσμό, ερμηνεύεται συλλήβδην από τους περισσότερους Ε/κ συγγραφείς ως μια προσπάθεια «αφελήνισμού της Κύπρου».²⁰ Είναι αλήθεια ότι η διαδικασία αυτή μετά το 1931 συμπίπτει με μια σειρά δικτατορικών μέτρων κατά τη διάρκεια της «Παλμεροκρατίας» (1933-39, από το όνομα του βρετανού κυβερνήτη της Κύπρου Palmer). Όμως, όπως θα φανεί στη συνέχεια, η εκπαιδευτική πολιτική που χαράχτηκε την περίοδο της αποικιοκρατίας θα συνεχιστεί σε αρκετά βασικά της σημεία και μετά το 1959, όπως:

α. Το μικτό Διδασκαλικό Κολλέγιο της Μόρφου μεταφέρθηκε αργότερα στη Λευκωσία συνεχίζοντας τη λειτουργία του και μετά 1959 ως Παιδαγωγική Ακαδημία Κύπρου. Ένα χρόνο νωρίτερα είχαν αποχωρήσει οι Τ/κ φοιτητές, μετά τις διακοινοτικές συγκρούσεις του 1958, για να συνεχίσουν τη φοίτησή τους σε ξεχωριστό κτίριο στον τ/κ τομέα της Λευκωσίας.²¹ Στη σχετική βιβλιογραφία που αποδελτιώθηκε δεν καταγράφονται κανενός είδους σκέψεις ή αντιδράσεις για επαναφορά του συστήματος εκπαίδευσης των δασκάλων που ίσχυε πριν το 1937. Ο διετής κύκλος σπουδών της Παιδαγωγικής Ακαδημίας γίνεται τριετής από το ακαδημαϊκό έτος 1965-66 μέχρι το 1992-93, όταν οι υποψήφιοι δάσκαλοι αρχίζουν να φοιτούν πια στο Τμήμα Επιστημών και Αγωγής του Πανεπιστημίου Κύπρου.²²

β. Οι σε γενικές γραμμές αποτυχημένες προσπάθειες της αποικιακής κυβέρνησης της Κύπρου για συγκεντρωτισμό της μέσης εκπαίδευσης συνεχίζονται μετά την εγκαθίδρυση της Κυπριακής Δημοκρατίας. Εκτός από την επιβολή ενιαίου αναλυτικού προγράμματος το 1959, η Ελληνική Κοινοτική Συνέλευση το 1962 κρατικοποιεί μέσω αγορών όλα τα ελληνόφωνα ιδρύματα μέσης εκπαίδευσης της Κύπρου.²³

γ. Το 1960 ο Κωνσταντίνος Σπυριδάκης, πρόεδρος της Ελληνικής Κοινοτικής Συνέλευσης, καταργεί από την Ε' και Στ' Δημοτικού το μάθημα των Αγγλικών, το οποίο είχε εισαχθεί ως 3ωρο υποχρεωτικό το 1935 και είχε μετατραπεί σε 5ωρο το 1949, σύμφωνα με τις τροποποιήσεις του αναλυτικού προγράμματος. Ο ίδιος το 1965, ως Υπουργός Παιδείας πια, θα επαναφέρει το μάθημα των Αγγλικών στις δύο τελευταίες τάξεις του Δημοτικού. Τέλος το 1992 η διδασκαλία της Αγγλικής επεκτάθηκε και στην Δ' Δημοτικού.²⁴ Η σπασμωδική αυτή ενέργεια του 1960, απότοκο της συναισθηματικής φόρτισης και της πόλωσης που επικρατούσαν στην Κύπρο στα τέλη της δεκαετίας του '50,²⁵ δεν διαφοροποιεί την ουσία του ζητήματος ότι, δηλαδή, η διαδικασία εκκοσμίκευσης της κυπριακής πολιτείας από την αγγλική αποικιακή διοίκηση έγινε σιωπηλά αποδεκτή από την κυβέρνηση της Κυπριακής Δημοκρατίας ως ο θεμέλιος λίθος για την ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος, έστω κι αν ο πρόεδρος της ήταν ένας Αρχιεπίσκοπος. Η ερμηνεία όλων αυτών των μέτρων αποκλειστικά μέσα από το πρίσμα του αιτήματος της Ένωσης, αγνοεί ή αποσιωπά πρακτικές που εφαρμόζονταν δεκαετίες πιο πριν σε όλα τα κοσμικά κράτη, και εκφράζει έναν άκρως κυπροκεντρικό τρόπο αντίληψης των πραγμάτων και αδυναμία κατανόησης πως τα μέτρα αυτά οφείλουν να εξετασθούν και μέσα στα πλαίσια μιας εκσυγχρονιστικής διαδικασίας.

Εξαίρεση αποτελεί ένα μόνο μέτρο των Άγγλων, το οποίο, όπως προαναφέρθηκε, στόχευε πράγματι στη χειραφέτηση της ελληνικής εθνικής συνείδησης των Ε/κ και ως εκ τούτου δεν μπορεί να ερμη-

νευτεί στα πλαίσια της εκσυγχρονιστικής πολιτικής της αποικιακής κυβέρνησης. Είναι άλλωστε και το μόνο που επανήλθε στο status quo που επικρατούσε πριν το 1931: πρόκειται για την επαναφορά του μαθήματος της ιστορίας με ελληνικά ή άκρως ελληνοκεντρικά εγχειρίδια και την αποκατάσταση όλων των ελληνικών εθνικών συμβόλων στα ε/κ σχολεία δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης.²⁶

Εκπαιδευτικές ενώσεις

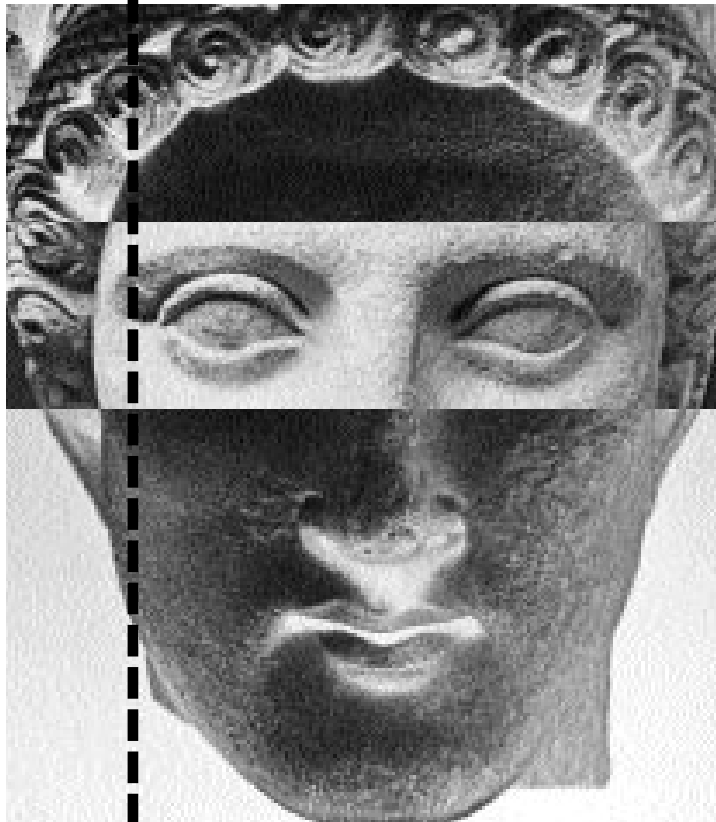
Το κυπριακό σύνταγμα του 1959 δεν προνοούσε την ύπαρξη ενός Υπουργείου Παιδείας, αλλά προέβλεπε, ανάμεσα στ' άλλα διαιρετικά στοιχεία που το χαρακτήριζαν, την ίδρυση δύο ξεχωριστών Κοινοτικών Συνελεύσεων, της Ελληνικής και της Τουρκικής (Greek/Turkish Communal Chamber), οι οποίες θα διαχειριζόνταν τα εκπαιδευτικά ζητήματα των αντίστοιχων κυπριακών κοινοτήτων. Οι δύο αυτές Κοινοτικές Συνελεύσεις λειτουργούσαν, τόσο μεταξύ τους όσο και προς την κυβέρνηση της Κυπριακής Δημοκρατίας, εντελώς αυτόνομα, αν και χρηματοδοτούνταν απ' αυτή.²⁷ Πρόεδρος της Ελληνικής Κοινοτικής Συνέλευσης διορίστηκε ο Κωνσταντίνος Σπυριδάκης, Γυμνασιάρχης του Παγκυπρίου Γυμνασίου Λευκωσίας τις τρεις προηγούμενες δεκαετίες, ενώ της Τουρκικής (Türk Cemaat Meclisi) ο σχετικά νεαρός τότε δικηγόρος, και γνωστότατος σήμερα Τ/κ ηγέτης, Rauf Denktaş. Και οι δύο κάθε άλλο παρά φειδωλοί ήταν σε δημόσιες διακηρύξεις και άρθρα για την προσήλωσή τους στο εκάστοτε «εθνικό κέντρο» και τα «τουρκικά» ή «ελληνικά» εθνικά ιδεώδη, τα οποία, όπως αποτυπώνονται στην άρθρωση του πολιτικού λόγου αυτών των δύο ανδρών, παραπέμπουν σε κοινές προσλήψεις.²⁸

Η τάση εξάρτησης από τις ιδεολογικές επιλογές της Αθήνας και της Αγκύρας εντάθηκε μετά το 1963/64 όταν η Ελληνική Κοινοτική Συνέλευση αποφάσισε «την πλήρη ταύτιση της κυπριακής εκπαίδευσης μ' αυτή της Ελλάδας».²⁹ Η Τουρκική Κοινοτική Συνέλευση ακολούθησε πιστά την Ελληνική σ' όλες τις προσπάθειες για ένωση με το αντίστοιχο «εθνικό κέντρο». Η πολιτική αυτή θα επιταθεί ακόμα περισσότερο μετά το 1964, όταν η κυβέρνηση της Κυπριακής Δημοκρατίας παύει να χρηματοδοτεί την Τουρκική Κοινοτική Συνέλευση, διευρύνοντας έτσι το βαθμό εξάρτησης της τελευταίας από την Αγκυρα.³⁰ Συμπερασματικά, όλη την περίοδο μεταξύ 1960-1974, η αδιάλλακτη στάση των Ε/κ για εκπαιδευτική ένωση με την Ελλάδα και οι παντοειδείς δηλώσεις, ακραίου εθνικιστικού περιεχομένου,³¹ διευκόλυναν αισθητά τη δράση των τ/κ σωβινιστικών κύκλων και στα εκπαιδευτικά ζητήματα, όπου πέτυχαν ότι ακριβώς και οι Ε/κ συνάδελφοί τους, δηλαδή την εκπαιδευτική ένωση με την Τουρκία.³² Η οριστική ρήξη μεταξύ των δύο κοινοτήτων επί εκπαιδευτικών ζητημάτων, η οποία είχε ξεκινήσει το 1958 με την αποχώρηση των Τ/κ φοιτητών από το μικτό Διδασκαλικό Κολλέγιο, ολοκληρώθηκε στις 31 Μαρτίου 1965, όταν η Ελληνική Κοινοτική Συνέλευση κήρυξε τη λήξη των εργασιών της για να ιδρυθεί την επομένη το Υπουργείο Παιδείας της Κύπρου, το οποίο ανέλαβε όλες τις μέχρι τότε αρμοδιότητές της.³³

Η παράθεση των στοιχείων αυτών κρίθηκε αναγκαία προκειμένου να τονιστεί ότι (α) ουδέποτε από το 1960 μέχρι σήμερα υπήρξε ενιαία πολιτική επί εκπαιδευτικών ζητημάτων, κάτι που αποτελεί συνειδητή επιλογή των Κυπρίων και των δύο κοινοτήτων, (β) και οι δύο πληθυσμιακές ομάδες αντιλαμβάνονται εαυτών ως υποσύνολα δύο διαφορετικών, και όπως θα καταδειχθεί στη συνέχεια, *αλληλοαναιρούμενων* εθνών, (γ) η εκπαιδευτική και κατ' επέκταση ιδεολογική διχοτόμηση της Κύπρου προηγήθηκε της εδαφικής του 1974. Η τάση αυτή αντικατοπτρίζεται, όπως είναι φυσικό, και στα σχολικά εγχειρίδια των ιδεολογικών μαθημάτων που χρησιμοποιούνται στην Κύπρο από το 1960 και μετά.

Έκδοση και χρήση σχολικών εγχειριδίων ιστορίας μετά το 1960

Στο μάθημα της ιστορίας για τη δημοτική εκπαίδευση συνεχίστηκε, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, η τακτική που είχε καθιερωθεί την αποικιακή περίοδο, δηλαδή να εκδίδεται το εγχειρίδιο στην Κύπρο. Σ' αυτό συνέβαλε πιθανόν και το ότι μέχρι το 1969 τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια γι' αυτό το μάθημα δεν εκδίδονταν από τον ΟΕΔΒ αλλά εγκρίνονταν σε σχετικούς διαγωνισμούς του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων της Ελλάδας και αγοράζονταν από τους μαθητές. Απ' αυτή την περίοδο εντοπίστηκαν τέσσερα εγχειρίδια, δύο του Μιχ. Χ. Τροκούδη και δύο του Νέαρχου Κληρίδη. Κύριο χαρακτηριστικό τους είναι ότι ακολουθούν σε γενικές γραμμές το ύψος, τη δομή και το

λεξιλόγιο των ελληνικών σχολικών εγχειριδίων της δεκαετίας του '50, με τη διαφορά ότι παρεμβάλλονται κάποια κεφάλαια κυπριακής ιστορίας, τα οποία καταλαμβάνουν, στην καλύτερη περίπτωση, το ένα πέμπτο περίπου της ύλης.³⁴ Σύμφωνα με μια προσωπική μαρτυρία³⁵ το σκεπτικό αυτής της απόφασης στηρίχθηκε στο γεγονός ότι τα ε/κ σχολικά εγχειρίδια κρίθηκαν από παιδαγωγικής απόψεως καλύτερα των αντίστοιχων ελληνικών. Σύμφωνα δε με την ίδια μαρτυρία, η εισαγωγή ελληνικών σχολικών εγχειριδίων ιστορίας στη δημοτική εκπαίδευση θεσμοθετήθηκε μετά το 1970 ή 1974. Η άποψη αυτή αποδεικνύεται και από το ότι τα δύο σχολικά εγχειρίδια που εντοπίστηκαν μετά το 1974,³⁶ έχουν ως αποκλειστικό αντικείμενό τους την κυπριακή ιστορία.

Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο είναι σαφές πως η κυπριακή ιστορία την περίοδο 1960-1997 στα ε/κ δημοτικά σχολεία έχει απλά συμπληρωματικό χαρακτήρα ως προς την ελληνική. Αυτές είναι άλλωστε και οι οδηγίες που δίνονται στους δασκάλους τα τελευταία είκοσι χρόνια για τη χρήση των δύο εγχειριδίων που είναι σήμερα εν χρήση: η ύλη της ιστορίας διδάσκεται βάσει του εγχειριδίου του ΟΕΔΒ, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις σημαντικών τοπικών γεγονότων, πάντα υπό μορφή παρένθεσης στην ελληνική ιστορία, παραδίδονται κάποιες ενότητες από το ε/κ σχολικό εγχειρίδιο. Με άλλα λόγια, από την ίδρυση της Κυπριακής Δημοκρατίας μέχρι σήμερα, η αντίληψη αυτή, με ή χωρίς εισαγωγή ελληνικών σχολικών εγχειριδίων, έχει μείνει ουσιαστικά αμετάβλητη. Ως προς το περιεχόμενο αυτών των έξι σχολικών εγχειριδίων δημοτικής εκπαίδευσης υπάρχουν αρκετές διαφορές οι οποίες αναλύονται στις επόμενες ενότητες.

Το ίδιο ισχύει σε γενικές γραμμές και στη μέση εκπαίδευση, όπου χρησιμοποιούνται τα εκάστοτε εγχειρίδια του ΟΕΔΒ καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο. Τα εγχειρίδια του Κλεάνθη Γεωργιάδη (1962,³⁷ 1974, 1971, 1978) καθώς και αυτά της Κάτιας Χατζηδημητρίου (1979, 1987), είχαν καθαρά συμπληρωματικό χαρακτήρα ή χρησιμοποιούνταν μόνο στην Στ' Γυμνασίου (Γ' Λυκείου) στα πλαίσια ενός ωριαίου μαθήματος εβδομαδιαίως. Πριν δέκα περίπου χρόνια³⁷ θεσμοθετήθηκε σ' όλες τις τάξεις του Λυκείου η βαθμολόγηση των μαθητών βάσει της κυπριακής ιστορίας με 4/20, ενώ τα υπόλοιπα 16/20 εξετάζονται βάσει του ελληνικού σχολικού εγχειριδίου. Καινοτομία αποτελεί στις αρχές της δεκαετίας του '90 η έκδοση τριών εγχειριδίων κυπριακής ιστορίας, ένα για κάθε τάξη του Λυκείου, από την Υπηρεσία Ανάπτυξης Προγραμμάτων Μέσης Εκπαίδευσης (ΥΑΠΜΕ) του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού της Κύπρου, τα οποία αντικατέστησαν όλα τα προηγούμενα. Το γεγονός αυτό επισφραγίζει τη θεσμοθέτηση του συγκεκριμένου ποσοστού που αφιερώνεται στην τοπική ιστορία της Κύπρου σε λυκειακό επίπεδο. Το εγχειρίδιο του Γυμνασίου που εκδόθηκε το 1994 από την ίδια υπηρεσία δεν είναι τίποτε περισσότερο από μια πρόχειρη περὶληψη των τριών βιβλίων του Λυκείου και έχει μάλλον συμπληρωματικό χαρακτήρα ως προς αυτά του ΟΕΔΒ, όπως τα εγχειρίδια κυπριακής ιστορίας του Δημοτικού, χωρίς συγκεκριμένο ποσοστό στην αξιολόγηση του μαθητή.

Κύπρος και ελληνικότητα

Οι απαγορεύσεις και τα περιοριστικά μέτρα της αποικιακής διοίκησης στη χρήση των ελληνικών εθνικών συμβόλων τις τρεις δεκαετίες που προηγήθηκαν της κυπριακής ανεξαρτησίας και η περιρρέουσα πόλωση μετά το 1959, μετασχηματίστηκαν σε μια ριζοσπαστικοποίηση όλων των ελληνοκυπριακών ιδεολογικών επιλογών. Μια από τις εμμονές των ε/κ σχολικών εγχειριδίων είναι να κατασκευάσουν μιαν αδιάλειπτη συνέχεια ως προς την ελληνικότητα της Κύπρου από την εποχή των Μυκηναίων μέχρι σήμερα. Έτσι αναγορεύονται σε θέσφατα όλα τα στοιχεία της αρχαίας ελληνικής παρουσίας στην Κύπρο βάσει των οποίων προτάσσονται συγκεκριμένες ιδεολογικές προεκτάσεις με κύριο χαρακτηριστικό τη συναισθηματική φόρτιση. Η υπερπροβολή των επιρροών από τον ελληνόφωνο χώρο επισκιάζει το ιστορικό και πολιτισμικό γίνεσθαι με τις υπόλοιπες χώρες της Ανατολικής Μεσογείου στην αρχαιότητα και οδηγεί σε μια υποβάθμιση της παρουσίας τους στη συνείδηση των Ε/κ που αναπόφευκτα αγγίζει και το παρόν.

Τα περισσότερα σχολικά εγχειρίδια που εντοπίστηκαν συγκλίνουν ως προς την άποψη πως οι πρώτοι κάτοικοι της Κύπρου ήρθαν από τη Μικρά Ασία ή τις χώρες της Μέσης Ανατολής.³⁸ Ταυτόσημη ήταν και η άποψη του Κλεάνθη Γεωργιάδη, του κατ' εξοχήν συγγραφέα σχολικών εγχειριδίων ιστορίας μέσης εκπαίδευσης, μέχρι το 1974: «Φυλετικώς και οι βόρειοι και οι νότιοι κάτοικοι [της Κύπρου] ανήκουν εις την ιδίαν ομάδα ανθρώπων, εις τους Καρολέλεγας, οι οποίοι

έχοντες ορμητήρια αυτών τα Ν.Δ. παράλια της Μ. Ασίας, έκαμναν συχνά επιδρομές εις τας νήσους μέχρι της Κρήτης και εις την Ελλάδα από της Θεσσαλίας μέχρι των νοτιωτάτων της Πελοποννήσου. Επομένως δυνάμεθα να συμπεράνωμεν, ότι οι πρώτοι κάτοικοι της νήσου ήσαν Καρολέλεγες». (31974, σ. 14) Η επιρροή που άσκησε στο συγγραφέα η διχοτόμηση της Κύπρου, μ' ό,τι αυτό συνεπαγόταν για τους Ε/κ, οδήγησε σε ριζική αναθεώρηση της πιο πάνω άποψης, η οποία δεν μπορεί να ερμηνευτεί παρά σαν μια ιδεολογική κατασκευή, στην οποία προχώρησε ο συγγραφέας, υπό τη σιαά του κατοχικού στρατού και των χιλιάδων προσφύγων. Γεγονότα που αν και καμία σχέση δεν είχαν με την καταγωγή των κατοίκων της Κύπρου την προϊστορική εποχή, που επηρέασαν όμως τον τρόπο πρόσληψής τους μερικές χιλιάδες χρόνια αργότερα: «Η μικρή απόσταση που χωρίζει το Τρουλί από την απέναντι Καρραμινιά, τον Άγιο Ανδρέα - Κάστρο από την Κιλικία και την Χοιροκοιτία από τη Συρία, θα δικαιολογούσε την άποψη πως από αυτές τις χώρες προήλθαν οι πρώτοι κάτοικοι. Όμως υπάρχουν βασικές διαφορές ανάμεσα στον πολιτισμό των χωρών τούτων και της Νεολιθικής ΙΑ' περιόδου, πιο βασικές δε ακόμα ανάμεσα στα ανθρωπολογικά λείψανα, αφού οι κρανιολογικές μελέτες δείχνουν ότι οι πρώτοι αυτοί κάτοικοι φυλετικά είναι Βαλκάνιοι ή και Θεσσαλοί, που ανεβαίνοντας στη Μακεδονία και την Θράκη πέρασαν στη Μ. Ασία και από την Κιλικία στην Κύπρο και στα άλλα νησιά του Αιγαίου. Ο πολιτισμός που αναπτύχθηκε στη Θεσσαλία και την Κύπρο την περίοδο αυτή συνηγορεί υπέρ της ερμηνείας αυτής».³⁹ Η ιστορία σίγουρα δεν είναι μία...

Η συλλογιστική που αναπτύσσουν τα ε/κ σχολικά εγχειρίδια, μεταφέρει στη συνείδηση του μαθητή την εντύπωση ότι ο εξελληνισμός της Κύπρου έγινε ειρηνικά, σαν να περίμεναν οι κάτοικοι της Κύπρου την άφιξη των Μυκηναίων ως απελευθέρωση, δεδομένου ότι δεν αναφέρονται πουθενά μάχες ή αντιδράσεις των κατοίκων. Αυτό που μεταπλάθεται σε εθνική συνείδηση των Ε/κ, ιδίως πριν το 1974, είναι ότι ήδη από τον 12ο αιώνα η Κύπρος ήταν εντελώς εξελληνισμένη. «Γίνεται μ' άλλα λόγια η Κύπρος τελειώς Ελληνική». (Μ. Τροκούδης, Δ' Δημοτικού, σ. 21) «Εκ των αποικιών τούτων οι Έλληνες εισεχώρησαν εις το εσωτερικόν της νήσου, της οποίας ο χαρακτήρ κατέστη από του ΙΒ' αιώνος π.Χ. εντελώς Ελληνικός». (Κ. Γεωργιάδης, 31974) Μετά το 1974 παρατηρούνται σε δύο εγχειρίδια μικρές αλλαγές γι' αυτό το ζήτημα, οι οποίες εντοπίζονται στο ηπιότερο λεξιλόγιο που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς τους και στο ότι αντιλαμβάνονται την τελική επικράτηση των Ελλήνων στην Κύπρο ως μια αργόσυρτη διαδικασία, σε αντίθεση με τη μονολιθικότητα που επικρατούσε πριν το 1974. «Σιγά σιγά οι Έλληνες και οι περισσότεροι Κύπριοι αναμίχθηκαν και έγιναν ένας λαός. Ο λαός αυτός ήταν ελληνικός. Μιλούσε ελληνικά». («Ομάδα των Δέκα», σ. 72) Στο ίδιο περίπου πνεύμα, αντιλαμβάνεται και η Κάτια Χατζηδημητρίου το 1979 (σ. 17) τον εξελληνισμό της Κύπρου, στην οποία όμως παρατηρείται, στην αναθεωρημένη έκδοση του 1987 (σ. 29), μια τάση για επιστροφή στην αντίληψη που επικρατούσε πριν το 1974: «Με τον αποικισμό της Κύπρου από τους Μυκηναίους το ελληνικό στοιχείο επικράτησε. Η γλώσσα, οι συνήθειες, η θρησκεία των Ελλήνων διαδόθηκαν ανάμεσα στους Κυπρίους, διαμορφώνοντας από την εποχή αυτή τον ελληνικό χαρακτήρα του κυπριακού λαού. Οι παλαιότεροι κάτοικοι του Νησιού σταδιακά αφομοιώθηκαν και η γλώσσα τους ξεχάστηκε. Η αλλαγή αυτή πραγματοποιήθηκε με ειρηνικό τρόπο, γιατί ακριβώς οι Μυκηναίοι στην Κύπρο έφτασαν σαν έμποροι και άποικοι». Οι μετατοπίσεις αυτές οφείλονται αφενός μεν στη σταδιακή επούλωση του τραύματος του τρωθέντος εθνικού εαυτού από το διαμελισμό της Κύπρου και την αναβίωση του ελληνοκυπριακού εθνικισμού γύρω στα μέσα της δεκαετίας του '80, αφετέρου βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τις ιδεολογικοπολιτικές αλλαγές που συντελούνται στην Ελλάδα εκείνη την εποχή και την αναπόφευκτη επίδρασή τους στο ε/κ υποσύνολο.⁴⁰

Η ανάμιξη των ντόπιων με τους Μυκηναίους και τους Αχαιούς, θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως μια αργόσυρτη διαδικασία, η οποία, τουλάχιστον στα πρώτα της στάδια, δεν ήταν εντελώς αναίμακτη, είτε γιατί οι αυτόχθονες δεν ήθελαν είτε γιατί δεν μπόρεσαν να προβάλλουν ουσιαστική αντίδραση.⁴¹ Η Αμαθούνα εξακολουθεί να υπάρχει ως αυτόνομο ετεοκυπριακό βασίλειο μέχρι τον 3ο αι. π.Χ., κάτι που, αν μη τι άλλο, συνηγορεί για εκατέρωθεν πολιτισμικές και άλλες αλληλοεπιδράσεις για αρκετούς αιώνες μετά τον εποικισμό των Αχαιών, χωρίς βεβαίως να αναφέρονται με την ύπαρξη του φοινικικού βασιλείου του Κιτίου. Αρκετά ήπιο λεξιλόγιο χρησιμοποιείται και

στο εγχειρίδιο της ΥΑΠΜΕ (Α' Λυκείου, σ. 40-41), χωρίς όμως οι συγγραφείς να αποφεύγουν τη χρήση του ίδιου στερεότυπου σχήματος ερμηνείας στην εισαγωγή. «Οι κάτοικοι όμως διαφύλαξαν τον ελληνικό χαρακτήρα που διαμορφώθηκε από τότε που οι Μυκηναίοι εγκαταστάθηκαν στο νησί...», (Α' Λυκείου, σ. 2) αντιγράφοντας στην ουσία την Κ. Χατζηδημητρίου. Η απολυτότητα με την οποία συχνά εκφράζεται ο εξελληνισμός της Κύπρου στα εγχειρίδια ιστορίας που αποδελτιώθηκαν δεν αφήνει μεγάλα περιθώρια έκφρασης αμφιβολιών και (ορθο)λογικής σκέψης στον αποδέκτη του μηνύματος.

Στη σχολική ιστοριογραφία κυριαρχεί μια σύγχυση στη χρήση των όρων «Κύπριος» και «Έλληνας», δείγμα της ασάφειας αυτών των δύο εννοιών στη συλλογική συνείδηση των Ε/κ. Συχνά, ενώ γίνεται λόγος για «Έλληνες», στα γεωγραφικά όρια της Κύπρου, εμφανίζεται ο όρος «Κύπριοι». Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται όχι μόνο σε διαφορετικά κεφάλαια του ίδιου σχολικού εγχειριδίου, αλλά ακόμα και σε περιορισμένης έκτασης αποσπάσματα που εντοπίστηκαν στο πρωτογενές υλικό για όλες τις ιστορικές περιόδους. Έτσι στον Τροκούδη (Δ' Δημοτικού, σ. 48) τον 4ο αι. π.Χ. οι «Έλληνες» μεταβάλλονται ξαφνικά σε «Κύπριους» στη σύγχροση του Ονήσιλου με τους Αμαθούσιους για να κατασκευαστεί μια πλασματική ενδοκυπριακή ομοιογένεια στα μάτια του μαθητή. Χαρακτηριστικά είναι τα ακόλουθα αποσπάσματα: «Μετά το επεισόδιο αυτό, πραγματοποιείται προσέγγιση ανάμεσα στους κατακτητές Φράγκους και τους Κυπρίους. Οι Έλληνες αρχίζουν να παίρνουν αξιώματα και βυζαντινοί αριστοκράτες ανεβαίνουν σε ψηλές θέσεις στο στράτευμα» (Χατζηδημητρίου, 21979, σ. 108). «Μόνιμος στόχος των Κυπρίων στη διάρκεια της Αγγλοκρατίας, την οποία θεωρούσαν ως προσωρινή κατάσταση, ήταν η Ένωση με την Ελλάδα. Όμως ο στόχος αυτός δεν υλοποιήθηκε ούτε όταν έληξε η Αγγλοκρατία με τον ένοπλο απελευθερωτικό αγώνα του 1955-59» (Γ' Λυκείου, σ. 187). Αυτό που τελικά αφήνεται με σαφήνεια να εννοηθεί,⁴² μέσα από τη συνεχή εναλλαγή αυτών των δύο όρων ή μέσα από την αποκλειστική χρήση του όρου «Κύπριοι» για τους Ελληνοκύπριους, είναι ότι («όλοι» οι Κύπριοι ήταν και είναι Έλληνες». Η επιλεκτική χρήση αυτών των όρων είναι προβληματική και χρήζει εννοιολογικής αποσαφήνισης, διότι εμφυτεύει στην ιστορική συνείδηση των Ε/κ την αντίληψη πως στην Κύπρο από την εποχή των Μυκηναίων μέχρι τα τέλη του 20ού αιώνα δεν υπήρξαν ποτέ άλλες αυτόχθονες πληθυσμιακές ομάδες πλην των Ελλήνων ή έστω ότι η παρουσία των οποιωνδήποτε Άλλων ήταν και είναι παρασιτική. Ο τρόπος χρήσης δηλαδή αυτών των δύο όρων λειτουργεί εμμέσως πλην σαφώς ισοπεδωτικά ως προς την γλωσσική, θρησκευτική ή εθνική διαφορετικότητα άλλων κυπριακών κοινοτήτων στο παρελθόν και το παρόν, καθιστώντας κενές περιεχομένου τις φραστικές διακηρύξεις του τρέχοντος αναλυτικού προγράμματος, πως στόχος της ε/κ εκπαίδευσης είναι «να γνωρίσουν [οι μαθητές] το πολυποίκιλο της σύνθεσης της κυπριακής κοινωνίας (Έλληνες, Τούρκοι, Μαρωνίτες, Αρμένιοι) και να εργάζονται για την αρμονική συμβίωση όλων των κατοίκων».⁴³ Πρόκειται στην ουσία για μια αντανάκλαση σύγχρονων προσλήψεων της περιόδου 1960-1997 με σαφέστατο πολιτικό μήνυμα, που διατηρήθηκε αναλλοίωτο καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο, δεδομένου ότι δεν εντοπίστηκαν σοβαρές αποκλίσεις στο πρωτογενές υλικό, με μια μόνο εξαίρεση: στο εγχειρίδιο της «Ομάδας των Δέκα» γίνεται με σχετική συνέπεια χρήση του όρου «Κύπριοι» –είναι δε το μοναδικό στο οποίο εντοπίστηκε ο όρος «Αρχαίοι Κύπριοι»– χωρίς όμως σε μερικά σημεία να αποφεύγεται η ίδια στερεότυπη αντίληψη (σ. 104): «Οι Πέρσες και οι Φοίνικες σταμάτησαν την προσπάθειά τους να κάνουν τους Κυπρίους να πάνε με το μέρος τους και να ξεχάσουν πως είναι αδελφοί με τους Έλληνες. Οι Κύπριοι συνέχισαν να νιώθουν αγάπη για την Ελλάδα. Η αγάπη αυτή δε σταμάτησε ποτέ».

Τέλος, η κατασκευή της απόλυτης ελληνικότητας της Κύπρου μέχρι τον πρώιμο Μεσαίωνα, εξασφαλίζεται μέσω της αποσιώπησης της πληθυσμιακής σύνθεσης της Κύπρου την εποχή των Πτολεμαίων και των Ρωμαίων, η ανάδειξη της οποίας πιθανόν να δημιουργούσε αμφιβολίες στον αναγνώστη και δυσκολίες στην πρόσληψη αυτής της ολοκληρωτικής αντίληψης. Οι λιγοστές έμμεσες πληροφορίες που υπάρχουν στα εγχειρίδια της μέσης εκπαίδευσης, οδηγούν στο συμπέρασμα πως θα πρέπει να υπήρξαν την εποχή των Πτολεμαίων (294-58 π.Χ.) κι άλλες πληθυσμιακές ομάδες στην Κύπρο, οι οποίες μετά από παραμονή στο νησί κάποιων γενεών θα αναμίχθηκαν με τους ντόπιους. Το ίδιο ισχύει και για τη ρωμαϊκή περίοδο και κυρίως για τον εκχριστιανισμό της

Κύπρου. Οι σιωπές των σχολικών εγχειριδίων για την περίοδο από τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. μέχρι το πρώτο μισό του 4ου αι.⁴⁴ μεταφέρουν την ψευδαίσθηση ότι ο Χριστιανισμός επικράτησε στο σύνολο του πληθυσμού από τον 1ο αι. μ.Χ. Τα μωσαϊκά της δυτικής Κύπρου της ρωμαϊκής περιόδου συνηγορούν όμως υπέρ μιας μεταβατικής περιόδου, κατά την οποία επικρατούσε σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού το Δωδεκάθεο. Πιθανόν δε η κατίσχυση του Χριστιανισμού τον 4ο ή 5ο αι. μ.Χ. να μην επιτεύχθηκε εντελώς ειρηνικά. Ένα από τα ελάχιστα γεγονότα που απαντάται σ' όλα τα εγχειρίδια είναι η επανάσταση των Εβραίων του 116 μ.Χ. Όσο κι αν ο αριθμός των 240.000 νεκρών, που υπάρχει στις πηγές, κρίνεται υπερβολικός, εντούτοις είναι ενδεικτικός μιας ανθούσας κοινότητας στην Κύπρο την εποχή της Pax Romana που διασφάλιζε σχετική ελευθερία στο δικαίωμα διακίνησης και εγκατάστασης πληθυσμών. Η ξαφνική αναφορά σε Εβραίους στο σχολικό εγχειρίδιο αφήνει αναπάντητα ερωτηματικά για την προέλευση και την έκταση της παρουσίας αυτών των ανθρώπων στην Κύπρο. Υπήρξαν άραγε κι άλλοι μη ελληνόφωνοι πληθυσμοί στην Κύπρο εκείνη την εποχή, η ένταξη των οποίων στην ιστορική συνείδηση των Ε/κ, θα ρύπαινε την εθνική καθαρότητα που κατασκευάζουν όλα ανεξαιρέτως τα ε/κ σχολικά εγχειρίδια, που θα βοηθούσε όμως αισθητά στην κατανόηση της ύπαρξης άλλων κοινοτήτων στο κυπριακό παρόν; Οι ένοχες σιωπές των σχολικών εγχειριδίων για εκείνη την εποχή, πιθανόν να αντικατοπτρίζουν ένα αντίστοιχο ιστοριογραφικό κενό ή έλλειψη ενδιαφέροντος και γι' αυτό χρήζουν ιδιαίτερης έρευνας από ιστορικούς που είναι σε θέση να υπερβούν τα παραδοσιακά ταμπού της ελληνικής ιστοριογραφίας τα οποία φαίνεται να έχουν κληρονομηθεί στο ε/κ υποσύνολο.

Από το «σύνοικον στοιχείον» στους «συμπατριώτες»: η συγκυριακή ανακάλυψη των Τουρκοκυπρίων Η αποτυχία τους κινήματος της Ένωσης στα τέλη της δεκαετίας του '50 και το ποσοστό που προνοούσε για τους Τ/κ το σύνταγμα Ζυρίχης-Λονδίνου στη διακυβέρνηση της Κύπρου, καθόρισε αποφασιστικά την πρόσληψη των Τ/κ στην ε/κ συλλογική συνείδηση. Η υπεροπτική και συχνά αλαζονική στάση απέναντι στην παρουσία αυτής της πληθυσμιακής ομάδας, συμπτυκνώνεται σε γνωστή ρήση του Μακαρίου της περιόδου 1959-60: «το σύνοικον στοιχείον». Στα ε/κ σχολικά εγχειρίδια της περιόδου 1960-1974 –σ' αυτά τουλάχιστον που εντοπίστηκαν– απουσιάζει ο όρος «Τουρκοκύπριοι». Οι τελευταίοι εκλαμβάνονται ως «Τούρκοι», έχουν μια μάλλον περιθωριακή παρουσία στο ιστορικό γίνεσθαι ενώ παρατηρείται και μια συστηματική καλλιέργεια προκαταλήψεων. Η τάση αυτή είναι εμφανέστατη στο εγχειρίδιο του Νέαρχου Κληρίδη: «Στην αρχή της τούρκικης διοίκησης οι Έλληνες κάτοικοι της Κύπρου ήσαν κάπως ευχαριστημένοι, γιατί οι Τούρκοι μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις αρπαγές τους και την αχοργαγία τους στη ράχη των Φράγκων φεουδαρχών. Έπειτα δεν έβαλαν υπερβολικούς φόρους. Με το πέρασμα όμως των χρόνων, οι Τούρκοι άλλαξαν πολύ. Αιτία της αλλαγής αυτής ήταν η αχορταγία τους και το ραχάτι τους. Το ραχάτι σήμαινε: Ζωή χωρίς δουλειά και χωρίς σκοτούρες, χωρίς βάσανα και φροντίδες. Έτσι όμως δεν μπορεί να ζη ο άνθρωπος, εχτός αν κάνει αδικίες και ζη εις βάρος άλλων. Κι οι Τούρκοι της Κύπρου αυτό έκαναν» (Ε' Δημοτικού, σ. 96).⁴⁵ Το στερεότυπο σχήμα της «τουρκικής απληστίας» επαναλαμβάνεται στον Κλεάνθη Γεωργιάδη στην έκδοση του 1978 (σ. 248),⁴⁶ πλην όμως αφορά αποκλειστικά στους Τούρκους κυβερνήτες και αγάδες, κάνοντας στην ουσία το διαχωρισμό μεταξύ Τούρκων και Τ/κ. Ο διαχωρισμός αυτός είναι ανύπαρκτος σ' όλα ανεξαιρέτως τα εγχειρίδια πριν το 1974 τα οποία αποδελτιώθηκαν.

Στο πρωτογενές υλικό παρατηρούνται τουλάχιστον άλλες δύο σημαντικές αλλαγές, καθώς και άλλες μικρότερες σημασίες, στην πρόσληψη του Τουρκοκύπριου. Όλα τα σχολικά εγχειρίδια μέσης εκπαίδευσης μετά το 1974 προσπαθούν να κατασκευάσουν την ελληνική καταγωγή των Τ/κ, κάτι που φαίνεται δεν απασχολούσε διόλου τους Ε/κ την προηγούμενη περίοδο. Έτσι στον Κλεάνθη Γεωργιάδη, που είναι μόνος από τους συγγραφείς του οποίου εντοπίστηκαν εγχειρίδια και πριν και μετά το 1974, και ως εκ τούτου τα κείμενά του είναι δηλωτικά των αλλαγών που σημειώθηκαν στην ε/κ συλλογική συνείδηση, εντοπίστηκε το πιο κάτω απόσπασμα που απουσιάζει από την προ της εισβολής έκδοση του 1971: «Πολλοί από τους τελευταίους [Μουσουλμάνους] τόσο γοητεύονταν από τη δύναμή τους [των Επισκόπων] που ασπάζονταν κρυφά το χριστιανισμό ζώντας με τους ραγιαδες σαν αδελφοί. Είναι οι γνωστοί «λινόπαμπακοι», που τους πιο πολλούς

ωμα διακίνησης και εγκατάστασης πληθυσμών. Η ξαφνική αναφορά σε Εβραίους στο σχολικό εγχειρίδιο αφήνει αναπάντητα ερωτηματικά για την προέλευση και την έκταση της παρουσίας αυτών των ανθρώπων στην Κύπρο. Υπήρξαν άραγε κι άλλοι μη ελληνόφωνοι πληθυσμοί στην Κύπρο; Οι ένοχες σιωπές των σχολικών εγχειριδίων για εκείνη την εποχή, πιθανόν να αντικατοπτρίζουν ένα αντίστοιχο ιστοριογραφικό κενό ή έλλειψη ενδιαφέροντος και γι' αυτό χρήζουν ιδιαίτερης έρευνας από ιστορικούς που είναι σε θέση να υπερβούν τα παραδοσιακά ταμπού της ελληνικής ιστοριογραφίας τα οποία φαίνεται να έχουν κληρονομηθεί στο ε/κ υποσύνολο.

τους συναντούσαμε στη Λουρουτζίνα κοντά στο Δάλι και στην Ποταμιά» (21978, σ. 248). Την ίδια περίπου άποψη υποστηρίζει η Κάτια Χατζηδημητρίου και στις δύο εκδόσεις, ισχυριζόμενη ότι οι σημερινοί Τ/κ είναι ένα μίγμα των στρατιωτών που εγκαταστάθηκαν στην Κύπρο μετά το 1571 και χριστιανών κατοίκων που εξισλαμίσθηκαν (21979, σ. 122). Στην έκδοση του 1987 (σ. 226) έχει προστεθεί και το ακόλουθο απόσπασμα: «Αυτό έγινε προπάντος το 17ο και το 19ο αι. ύστερα από τους διωγμούς του 1821. Ανάμεσα στους Τούρκους εντάχθηκαν, τελικά, και οι κρυπτοχριστιανοί, γνωστοί σαν «λινόπαμπακοι», που στα φανερά παρουσιάστηκαν σαν μουσουλμάνοι ενώ στα κρυφά κρατούσαν τη χριστιανική θρησκεία». Η παγίωση αυτής της αντίληψης είναι εμφανής και στο εγχειρίδιο της Γ' Λυκείου της ΥΑΠΜΕ που είναι σήμερα εν χρήσει. Ο χώρος που αφιερώνεται σ' αυτό το ζήτημα και τα μακροσκελή αποσπάσματα από πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές (154-157, 160-152) προδίδουν την προσπάθεια των συγγραφέων να διαχωρίσουν τους Τ/κ από τους Τούρκους, και κατ' επέκταση από τους Εποίκους της Ανατολίας. Η άποψη αυτή που προβάλλεται στα ε/κ σχολικά εγχειρίδια για την καταγωγή των Τ/κ είναι, πιστεύω, επιστημονικά τεκμηριωμένη,⁴⁷ απουσιάζει όμως μια παρόμοια προσέγγιση για την καταγωγή των (σημερινών) Ελληνοκυπρίων. Ήρθαν οι περισσότεροι από την Ελλάδα ή μήπως αποτελούν κι αυτοί, όπως άλλωστε και οι (σημερινοί) Τουρκοκύπριοι, ένα μάλγαμα λαών και πολιτισμών της Ανατολικής Μεσογείου που χωνεύτηκαν σ' αυτό το μικρό γεωγραφικό χώρο;

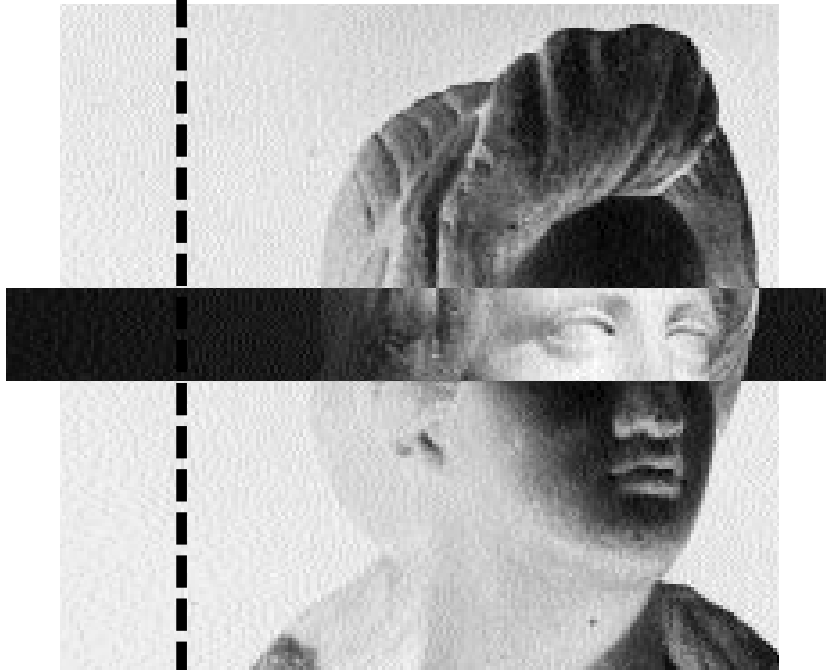
Μια ακόμα σημαντική αλλαγή στην πρόσληψη των Τουρκοκυπρίων που εντοπίστηκε αφορά σε κάποιες εξεγέρσεις της οθωμανικής περιόδου, οι οποίες λαμβάνουν χώρα στα μέσα του 18ου ή στις αρχές του 19ου αι. και έχουν τις περισσότερες φορές κοινωνικοοικονομικά κίνητρα. Για άλλη μια φορά συγχρονικές πολιτικές αντιλήψεις των συγγραφέων, της υπό εξέταση περιόδου, μεταπλάθονται σε αφήγηση του παρελθόντος και πέραν τούτου σε συλλογική συνείδηση των Ε/κ. Σ' όλα ανεξαιρέτως τα εγχειρίδια μέσης εκπαίδευσης μετά το 1974 τονίζεται το γεγονός ότι στις εξεγέρσεις αυτές συμμετείχαν από κοινού Έλληνες και Τούρκοι, κάτι που πριν από τη διχοτόμηση αποσιωπάται: «Αλλ' ο Τζηλ Οσμάν, προσποιηθείς ότι υποτάσσεται εις την θέλησιν του αυθέντου του, εκάλεσεν εις το Σεράϊον τον Ουλεμάν, τους Αγάδες, τους Επισκόπους και 300 περίπου άλλους πρόκριτους... Αποτέλεσμα τούτου ήτο να εκμανή ο λαός της πρωτεύουσας, και να κατακρεουργηθή ο Τζηλ Οσμάν και να αρπαγή όλη αυτού η περιουσία» (Κ. Γεωργιάδης, 1971, σ. 23). «Μαζί με τον εκπρόσωπο του Μ. Βεζύρη κάλεσε και τους Αγάδες, το Μολλά, τον Αρχιεπίσκοπο και τους Επισκόπους και μεγάλο αριθμό προυχόντων, Τούρκων και Ελλήνων, πέρα από 300 πρόσωπα... Όλοι τότε Τούρκοι και Έλληνες, εξάλλοι καταδίωξαν τον Τζηλ Οσμάν και τον κατεκρεούργησαν, ενώ συγχρόνως λεηλάτησαν την περιουσία του και κατέστρεψαν ό,τι βρισκόταν στο Σεράϊο» (Κ. Γεωργιάδης, 21978, σ. 240-241). Η αλλαγή αυτή, όπως άλλωστε και κάποιες που θα αναφερθούν στη συνέχεια, δεν μπορεί παρὰ να ενταχθεί στο ίδιο πλαίσιο όπως η προηγούμενη. Η παρουσία του κατοχικού στρατού και των Εποίκων, καθώς και ενδεχόμενη ταύτιση των Τ/κ μαζί τους, οδήγησε όλους τους συγγραφείς των σχολικών εγχειριδίων μέσης εκπαίδευσης, στην απόφαση να τονίσουν, άλλοι λιγότερο, άλλοι περισσότερο, κάποιους κοινούς αγώνες των δύο πληθυσμιακών ομάδων εκείνη την εποχή που είναι απολύτως αληθινοί, πλην όμως απουσιάζουν επιδεικτικά από όλα τα εγχειρίδια ιστορίας πριν το 1974.

Η αντίληψη αυτή υπάρχει σε αρκετά περιορισμένο βαθμό και στο εγχειρίδιο της Γ' Λυκείου της ΥΑΠΜΕ που χρησιμοποιείται σήμερα (σ. 112-3), προβάλλεται δε, περισσότερο απ' οποιονδήποτε άλλο συγγραφέα, από την Κάτια Χατζηδημητρίου (21979, σ. 130): «Στις δύσκολες αυτές καταστάσεις [μετά το 1765] που περνούσε η Κύπρος και στις λαϊκές εξεγέρσεις της εποχής διαπιστώνουμε τη συνεργασία ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους του νησιού, που πραγματοποιείται και σε επίπεδο ηγεσίας και στη λαϊκή βάση. Κοινό σημείο επαφής αποτελούσαν τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που είχαν ν' αντιμετωπίσουν οι δυο κοινότητες και οι αρχηγοί τους». Παρόμοια επιχειρηματολογία παρατηρείται σε πολλά σημεία για ολόκληρη την οθωμανική περίοδο και στις δύο εκδόσεις του εν λόγω εγχειριδίου. Αυτό που ακόμα υπάρχει σε μερικά σημεία στην Κ. Χατζηδημητρίου είναι μια κριτική στάση απέναντι στην Εκκλησία της Κύπρου και την παντοδυναμία που απέκτησε ο θεσμός αυτός εκείνη την εποχή, κάτι που δεν απαντάται σ' άλλους συγγραφείς ή έστω δεν προβάλλεται με τέτοια σαφήνεια: «Η παράξενη ιστορία της ζωής

και της σταδιοδρομίας του Μπακκή και ο τρόπος που την διηγείται ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός, μας αφήνει πολλές απορίες και για τον ίδιο τον ιστορικό και πιο πολύ για τη στάση των αρχιερέων, που μαζί με τους αγάδες υποστήριξαν τον άνθρωπο αυτό να πάρει ένα τόσο μεγάλο αξίωμα» (21979, σ. 131). Στο ίδιο πνεύμα η συγγραφέας είναι η μόνη η οποία δεν αντιλαμβάνεται ως ταμπού το ζήτημα της ταύτισης των απόψεων χριστιανών και μουσουλμάνων αρχόντων, στις περιπτώσεις που κάτι τέτοιο έχει καταγραφεί στις πηγές (21979, σ. 138, 1987, σ. 260), ή ακόμα δεν διστάζει να απομυθοποιήσει τη στερεότυπη αντίληψη της ελληνικής (σχολικής) ιστοριογραφίας που θέλει αποκλειστικά μουσουλμάνους γαιοκτήμονες να καταπιέζουν χριστιανούς χωρικούς: η καταπίεση αγροτικών πληθυσμών δεν γνώριζε θρησκεία ή φυλή (1987, σ. 266).

Στη δημοτική εκπαίδευση είναι ανύπαρκτη μια παρόμοια αντιμετώπιση των Τ/κ, δεδομένου ότι το εγχειρίδιο του Α. Πολυδώρου, το οποίο χρησιμοποιείται αδιαλείπτως από το 1976 μέχρι σήμερα στην Ε΄ και Στ΄ Δημοτικού, αφενός μεν αφιερώνει υπερβολικά πολύ χώρο στις πολεμικές επιχειρήσεις για την κατάληψη της Κύπρου το 1570-71 (41992, σ. 69-82), όπου καλλιεργούνται συστηματικά προκαταλήψεις και (αυτο)στερεότυπα, αφετέρου δε παρατηρείται ένα κενό στην αφήγηση από το 1571 μέχρι τα τέλη του 18ου αι. Οι υπόλοιπες είκοσι σελίδες για την οθωμανική περίοδο (41992, σ. 83-102) εξαντλούνται στο θεσμό της δραγομανίας και τα γεγονότα του 1821 στην Κύπρο, όπου για άλλη μια φορά, η έντονη συναισθηματική φόρτιση που καλλιεργείται για τις σφαγές, είναι το τελευταίο πράγμα που θα χρειαζόταν ο Ε/κ μαθητής για μια ειρηνική συμβίωση σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία. Στο εγχειρίδιο του Α. Πολυδώρου, όπως άλλωστε και σ' αυτό της «Ομάδας των Δέκα», εντοπίστηκε ο όρος *συμπατριώτες* για τους Τ/κ στο τέλος του εγχειριδίου. Αν ο συγγραφέας ήθελε πραγματικά να περάσει το *πολιτικό* μήνυμα στο λιλιπούτιο αναγνώστη ότι οφείλει να αντιμετωπίζει τους Τ/κ ως συμπατριώτες του, θα 'πρεπε να είχε καλλιεργήσει την αντίληψη αυτή στα κεφάλαια της περιόδου 1571-1960, επιλέγοντας εντελώς διαφορετικό λεξιλόγιο. Αντ' αυτού, η παρουσία των Τ/κ στα κεφάλαια αυτά είναι ανύπαρκτη ή παρασιτική, οι όποιες αναφορές σ' αυτούς επισκιάζονται από το αίτημα της Ένωσης, και ως εκ τούτου η χρήση της λέξης *συμπατριώτες* ως στοιχείο παραμένει μετέωρο. Μόνο στην Κ. Χατζηδημητρίου χρησιμοποιήθηκε στη σωστή του βάση ο όρος αυτός μια φορά μοναχά στην έκδοση του 1979 (σ. 139) για να «εξατμιστεί» όμως στην επόμενη έκδοση του εγχειριδίου το 1987 για τους λόγους που έχουν ήδη διατυπωθεί και που άπτονται της κομματικής τοποθέτησης της συγγραφέως. Δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο το γεγονός ότι και τα τρία εγχειρίδια, στα οποία εντοπίστηκε ο όρος αυτός, συγγράφηκαν μεταξύ 1976-1980, την εποχή δηλαδή που ο Νεοκυπριακός Σύνδεσμος εξέφρασε, με σχετική επιτυχία, αντίστοιχες απόψεις για τη σχέση Ε/κ και Τ/κ,⁴⁸ χωρίς βεβαίως αυτό να σημαίνει πως οι συγγραφείς αυτοί ασπάστηκαν τις αντιλήψεις του Συνδέσμου αυτού: μάλλον το κλίμα της εποχής εκείνης άσκησε μια περιορισμένης μορφής και πρόσκαιρη επιρροή, χωρίς όμως ουσιαστικό περιεχόμενο, στην πρόσληψη των Τουρκοκυπρίων.

Άλλες, μικρότερες έκτασης, αλλά αρκετά ενδιαφέρουσες, μετατοπίσεις αποτυπώνονται στα σχολικά εγχειρίδια που αφορούν στην πρόσληψη των Τ/κ και των Τούρκων, με σημείο καμπής πάντοτε το 1974. Έτσι τις τελευταίες δυο δεκαετίες χρησιμοποιείται ηπιότερο λεξιλόγιο στην περιγραφή της αρνητικής στάσης των Τ/κ τη δεκαετία του '50 στο αίτημα των Ε/κ για Ένωση με την Ελλάδα.⁴⁹ Μετά το 1974 έχουν αποσυρθεί ή τροποποιηθεί αναλόγως προτάσεις για την κατάληψη της Κύπρου από τους Οθωμανούς το 1570-71 που ίσως να παρερμηνεύονταν ως διαιώνιση της παρουσίας των τουρκικών στρατευμάτων στο κατεχόμενο τμήμα του νησιού: «Αμέσως μετά την κατάκτηση της νήσου οι Τούρκοι εφρόντισαν δια την αποκατάστασιν της τάξεως και ασφαλείας αυτής, εφαρμόσαντες ίδιον διοικητικόν σύστημα, τελείως διαφορετικόν εκείνου που ως την στιγμήν εκείνην είχε γνωρίσει η Κύπρος».⁵⁰ Μια μικρή χειρουργική επέμβαση έχει υποστεί η πρόταση «η Κύπρος είναι πλέον οριστικώς τουρκική επαρχία, της οποίας την τύχην θρηνεί ο λαϊκός ποιητής...» για να συρρικνωθεί ως εξής: «την κατάκτηση θρήνησε ο λαϊκός ποιητής...»⁵¹ Μετά το 1974 στον ε/κ πολιτικό λόγο η λέξη *αδιαλλαξία* παραπέμπει αποκλειστικά στη στάση της επίσημης Τουρκίας στο Κυπριακό. Η όποια άλλη *αδιαλλαξία* στο κυπριακό παρόν ή παρελθόν δεν έχει θέση στο λεξιλόγιο των ε/κ ΜΜΕ και κατ' επέκταση στη συλλογική συνείδηση των Ε/κ. Δεν εξηγείται διαφορετικά η «εξάτμιση» των δύο προτάσεων που ακολουθούν στις μετά την εισβολή εκδόσεις:

«Θα συνεχισθεί όμως ο αγών αδιαλλάκτος και εντατικός μέχρι του 1931» και «...με αποτέλεσμα να ψηφίσουν υπέρ της ενώσεως τα 97% του ελληνικού κυπριακού πληθυσμού, ανέμενε θετικά αποτελέσματα [η κυπριακή αντιπροσωπεία], πλην όμως προσέκρουσε και αυτή επί της αγγλικής αδιαλλαξίας».⁵² Πριν το 1974 η *αδιαλλαξία* μοιάζει να μην ήταν ούτε μία, ούτε αποκλειστικά τουρκική... Τέλος, εντοπίστηκαν άλλες δύο αλλαγές στη χρήση συγκεκριμένων λέξεων που αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα του καθημερινού λεξιλογίου του μέσου Ε/κ μετά το 1974 και που αντανακλούνται στην ερμηνεία του παρελθόντος. Πρόκειται για τη λέξη «κατοχή», που χρησιμοποιείται από τον Κλεάνθη Γεωργιάδη για την οθωμανική περίοδο στην έκδοση του 1978 (σ. 239), πλην όμως απουσιάζει στην έκδοση του 1971, και για τη λέξη «εισβολή» για το 1570-71 που χρησιμοποιείται στα εγχειρίδια της Κάτιας Χατζηδημητρίου (21979, σ. 115-116, 1987, σ. 215, 217) και σ' αυτό της Γ΄ Λυκείου της ΥΑΠΜΕ (σ. 80). Και οι δύο αυτές περιπτώσεις, όπως και όλες οι υπόλοιπες, που βάσει του ελληνοκυπριακού παραδείγματος εντοπίστηκαν και παρουσιάστηκαν εδώ, επιβεβαιώνουν τη θέση που έχει αποκρυσταλλωθεί στη διεθνή έρευνα του σχολικού εγχειριδίου, ότι δηλαδή ο δυναμικότερος παράγοντας στην κατασκευή της εθνικής και ιστορικής συνείδησης σε μια κοινωνία, δεν είναι άλλος από το ίδιο το παρόν που αυτή βιώνει και τους συγκυριακούς πολιτικούς της στόχους, οι οποίοι μετουσιώνονται σε παρελθοντική αφήγηση.⁵³ Αν και στα πλαίσια αυτής της έρευνας δεν αποδελτιώθηκαν τ/κ σχολικά εγχειρίδια, δεδομένου ότι δεν εντοπίστηκαν κάποια στις ε/κ βιβλιοθήκες, μπορούμε κάλλιστα να υποθέσουμε πως αυτός ο λανθασμένος, έστω και έμμεσος, παραλληλισμός μεταξύ 1571 και 1974 που αναπαράγεται στα ε/κ σχολικά εγχειρίδια τις τελευταίες δυο δεκαετίες, θα προτάσσεται δεόντως με το ανάλογο λεξιλόγιο, πιθανόν δε με τη μέγιστη δυνατή σαφήνεια, και στα τ/κ σχολικά εγχειρίδια για ευνόητους λόγους.

Από την πολιτειακή στην πολιτισμική Ένωση

Η ανεξαρτησία της Κύπρου το 1960 θεωρήθηκε από τους Ελληνοκύπριους ευθύς εξαρχής ως ο απαραίτητος συμβιβασμός που αργά ή γρήγορα θα οδηγούσε στην Ένωση με την Ελλάδα μέσω της ισχύος της πλειοψηφίας και του αναφαίρετου δικαιώματος της αυτοδιάθεσης. Όπως συνέβη σ' όλες τις προηγούμενες περιπτώσεις, και αυτή η πολιτική επιλογή αντικατοπτρίζεται στο σχολικό εγχειρίδιο ιστορίας. Μέσα απ' αυτό το πρίσμα ερμηνεύονται οι παρεμβάσεις της αποικιακής διοίκησης στο Μεσοπόλεμο σε εκπαιδευτικά ζητήματα, οι οποίες καταλαμβάνουν στα σχολικά εγχειρίδια της δεκαετίας του '60 πολύ χώρο, σ' ένα αρκετά λαϊκιστικό ύφος.⁵⁴ Στον Κλεάνθη Γεωργιάδη αποτυπώνονται τόσο η κλασική ε/κ αντιμετώπιση του πιο πάνω ζητήματος καθώς και μερικές αποκαλυπτικές αλλαγές στην πρόσληψη εκείνης της εποχής, που παραπέμπουν στις μεταβολές που υπέστη στη συλλογική συνείδηση των Ε/κ η Ένωση ως πολιτικός στόχος: «...η εκπαίδευσις δε [των δασκάλων] γίνεται επί αρχών ξένων προς τον ελληνικόν τρόπον του σκέπτεσθαι και αισθάνεσθαι...» (71971, σ. 34). Η πρόταση αυτή έχει αποσυρθεί στην έκδοση του 1978 για να δικαιολογηθεί (!) εν μέρει η απόφαση αυτή της αποικιακής διοίκησης (σ. 257): «Το ζητούσαν όμως επίμονα μεγάλη μερίδα δασκάλων, Ελλήνων και Τούρκων, και γιατί η μισθοδοσία τους ήταν χαμηλή –μερικών Τούρκων δασκάλων η μισθοδοσία δεν ξεπερνούσε τις έξι λίρες το χρόνο μερικών δε Ελλήνων τις 15– αλλά και γιατί συχνά γίνονταν θύματα της κομματικής διαμάχης μεταξύ του πολιτικού κόσμου της νήσου». Για άλλη μια φορά, κατά τα φαινόμενα, η ιστορία, όπως και η αλήθεια, μοιάζει να έχει πολλά πρόσωπα...

Η μετατόπιση που παρατηρείται μετά το 1974 στην πρόσληψη της αποικιακής περιόδου, επεκτάθηκε ακόμα και στο ίδιο το 1955-59 και τα αποτελέσματά του, το οποίο στις εκδόσεις της δεκαετίας του '60, αφενός μεν λόγω του ότι ήταν ακόμα νωπά τα γεγονότα στη μνήμη των συγγραφέων, αφετέρου δε υπό το πρίσμα του αιτήματος της Ένωσης που πλανιόταν ακόμα στη συλλογική συνείδηση των Ε/κ, παρουσιάζονταν με εντονότερη συναισθηματική φόρτιση. Οι αλλαγές που παρατηρούνται στα σχολικά εγχειρίδια δίνουν εύγλωττα το στίγμα των ιδεολογικών ζυμώσεων που συντελούνται στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '70 και που βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τη δράση της Χούντας στο νησί την περίοδο 1970-1974, το διαμελισμό της Κύπρου, τη βαριά σκιά των αντίσκηνων. «Η δοθείσα δια των Συμφωνιών λύσις δεν ήτο εκείνη που ανεμέναμεν, διότι ο απελευθερωτικός αγών της ΕΟΚΑ δεν απέβλεπε μόνον εις την κατάλυσιν του

αποικιακού καθεστώτος αλλά και εις την Ένωσιν της Κύπρου με την Ελλάδα». «Η λύση που δόθηκε δεν ήταν εκείνη που ανέμενε και για την οποίαν αγωνίστηκε ο Κυπριακός ελληνισμός».⁵⁵ Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η «εξάτμιση» των ακόλουθων προτάσεων από την έκδοση του 1978: «Απαίτησις των Άγγλων μετά την επελθούσαν συμφωνίαν ήτο να εγκαταλείψη ο Στρατηγός Γεώργιος Γρίβας-Διγενής την Κύπρον, πράγμα το οποίον μετά μεγίστης δυσφορίας είδεν ο ελληνικός κυπριακός λαός. Ο ίδιος ο Διγενής με πικρίαν επληροφορήθη την απαίτησιν ταύτην των Άγγλων, πλην όμως δια να απομακρύνη κάθε κίνδυνον διχασμού εδέχθη να εγκαταλείψη την προσφιλή του Κύπρον, υπέρ της ελευθερίας της οποίας υπέστη όλων των ειδών τας ταλαιπωρίας και διέπρεπεν ως εμπνευσμένος Αρχηγός, αποσπάσας δια το στρατηγικόν του δαιμόνιον τον θαυμασμόν όλου του κόσμου, εχθρών και φίλων» (Κ. Γεωργιάδης, ⁷1971, σ. 60).

Τα πιο πάνω αποσπάσματα είναι ενδεικτικά της καθίζησης που υπέστη το ιδεολόγημα της Ένωσης στη συλλογική συνείδηση των Ε/κ μετά το βίαιο γεωγραφικό διαχωρισμό των δύο κοινοτήτων. Η τάση αυτή αντανακλάται και στις δύο εκδόσεις του εγχειριδίου της Κάτιας Χατζηδημητρίου, όπου το 1955-59 καταλαμβάνει λίγο χώρο με συγκριτικά μειωμένη συναισθηματική ένταση. Η στάση αυτή αντανακλά, πιστεύω, τη γενικότερη ιστοριογραφική αντίληψη της συγγραφέως και συνάδει απόλυτα με τους σύγχρονους προσανατολισμούς της ιστορικής επιστήμης που προτείνει την ενασχόληση με την κοινωνική, πολιτισμική ή οικονομική ιστορία ή ακόμα με την ιστορία των ιδεών και των νοοτροπιών, παρακάμπτοντας πολεμικά γεγονότα και ατέρμονες ηρωικές επιχειρήσεις. Απ' αυτή την άποψη τα βιβλία της κ. Χατζηδημητρίου, ιδίως η συμπληρωμένη έκδοση του 1987, και παρά τα όποια κριτικά σχόλια διατυπώθηκαν αλλού, είναι ό,τι καλύτερο έχει να επιδείξει μέχρι σήμερα η ε/κ σχολική ιστοριογραφία, σε σημείο μάλιστα που να μπορούν να σταθούν αξιοπρεπώς και σε εξωσχολικό επίπεδο. Στο εγχειρίδιο της Γ' Λυκείου της ΥΠΜΕ, το οποίο χρησιμοποιείται σήμερα, παρατηρείται μια επιστροφή στην εντονότατη φόρτιση και την πόλωση των αρχών της δεκαετίας του '60, δεδομένου ότι οι λεπτομερείς περιγραφές ηρωικών μαχών καταλαμβάνουν μεγάλη έκταση (σ. 231-242), αποτρέποντας εκ των προτέρων την όποια κριτική απόσταση από τις *πολιτικές* επιλογές εκείνης της εποχής. Όπως καταδείχθηκε ήδη, η παρουσίαση του παρελθόντος σε σχολικό επίπεδο είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τα παροντικά προτάγματα σε μια κοινωνία. Η πρόσληψη της δεκαετίας του '50 στο τρέχον σχολικό εγχειρίδιο της Γ' Λυκείου στέλνει το έμμεσο αλλά σαφέστατο *πολιτικό* μήνυμα στο μαθητή-αναγνώστη, ότι η πολεμική επιλογή είναι το μοναδικό μέσο επίλυσης του κυπριακού προβλήματος, θέση η οποία προβάλλεται από ακραία εθνικιστικά στοιχεία και υιοθετείται από μερίδα του ε/κ τύπου τα τελευταία χρόνια.⁵⁶

Εν πολλοίς, παρόμοιες διακυμάνσεις υπέστη στη συλλογική συνείδηση των Ε/κ και η πρόσληψη του Ευαγόρα, σημαντικού βασιλιά της Σαλαμίνας της Κύπρου, σύγχρονου του Πελοποννησιακού Πολέμου. Στα δύο εγχειρίδια αρχαίας ιστορίας της δεκαετίας του '60, εκτός των άλλων επιθέτων που αποδίδονται στην προσωπικότητά του, ο Ευαγόρας αποκαλείται «αληθινός Έλληνας» ή «Έλλην γνήσιος».⁵⁷ Στα εγχειρίδια που ακολουθούν μετά το 1974, οι χαρακτηρισμοί αυτοί αποσύρονται, χωρίς βεβαίως αυτό να σημαίνει πως παύει να εξυμνείται δεόντως και να παρουσιάζεται ως μια από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της κυπριακής ιστορίας. Η περιορισμένη μετατόπιση που παρατηρείται στην «Ομάδα των Δέκα» και στην Κάτια Χατζηδημητρίου στο παράδειγμα του Ευαγόρα, αφορά στο ηπιότερο εθνοκεντρικά ύφος που επέλεξαν οι συγγραφείς, αφήνοντας έτσι κάποια περιθώρια στον αναγνώστη για ορθολογική σκέψη. Όλοι όμως οι συγγραφείς μετά το 1974 δεν διστάζουν να αποκαλέσουν «φιλελληνική» τη στάση του, ενώ μέσα από μια προσεκτική ανάγνωση των κειμένων, το αβίαστο συμπέρασμα που εξάγεται είναι ότι η στάση αυτή ήταν πρώτιστα *φιλαθηναϊκή*, με δεδομένες πάντοτε τις πολιτειακές αντιλήψεις στην αρχαιότητα.⁵⁸ Στο τρέχον εγχειρίδιο της ΥΠΜΕ το μήνυμα που μεταφέρεται από τον Ευαγόρα στο παρόν, με την ουσιαστική παρέμβαση των σύγχρονων *πολιτικών* αντιλήψεων των συγγραφέων, είναι έμμεσο αλλά σαφέστατο: «Το πολιτικό ιδεώδες, λοιπόν, του Ευαγόρα για τη δημιουργία ενός ενιαίου κυπριακού κράτους απαλλαγμένου από την περσική κυριαρχία απέτυχε. Το μεγαλύτερο όμως επίτευγμά του, που ήταν η διάδοση του ελληνικού πολιτισμού στην Κύπρο και τις γύρω περιοχές, δε ναυάγησε».⁵⁹ Αξίζει τέλος τον κόπο να σημειωθεί πως σ' αυτό το εγχειρίδιο γίνεται λόγος για «εθνικό αίσθημα» την εποχή του Ευαγόρα (Α' Λυκείου, σ. 114), κά-

τι που οι συγγραφείς φαίνεται να έχουν αβασάνιστα αντιγράψει από παλαιότερο εγχειρίδιο, (Κ. Γεωργιάδης, ²1978, σ. 76) αγνοώντας όλο το ερευνητικό έργο και τα πορίσματα μελετητών που έχουν συστηματικά ασχοληθεί με το φαινόμενο της εθνικής ταυτότητας ή της εθνικής συνειδησης, καταδεικνύοντας την ιστορικότητα αυτών των προσλήψεων. Η σύγχρονη αντίληψη της έννοιας του έθνους που έχει επικρατήσει από την εμφάνιση αυτού του ιδεολογικού φαινομένου στη δυτική Ευρώπη στο δεύτερο μισό του 18ου αι., με σημείο καμπής τη Γαλλική Επανάσταση και τη δεκαετία που έπεται, δεν μπορεί να βρίσκει έκφραση σε προγενέστερες, παραδοσιακές κοινωνίες.⁶⁰ Η λέξη *έθνος* καθ' εαυτή νοηματοδοτούσε στην αρχαιότητα, τόσο στα ελληνικά όσο και σε άλλες γλώσσες, κάτι το εντελώς διαφορετικό, άσχετο μ' αυτό που αντιλαμβάνεται ο σύγχρονος πολίτης του εθνικού κράτους. Μόλις με την εμφάνιση του ιδεολογικού αυτού φαινομένου, και με σχετική καθυστέρηση, αρχίζει ο όρος *έθνος* να προσλαμβάνει τη συγχρονική του διάσταση, μ' όλα του τα παράγωγα.⁶¹ Κοντολογίς, η όποια αναφορά σε εθνική ταυτότητα ή εθνική συνείδηση πριν τα μέσα του 18ου αι. περίπου, είναι αντιεπιστημονική, καμιά σχέση δεν έχει με τις αντιλήψεις των ανθρώπων άλλων εποχών, και δεν αντανακλά παρά σύγχρονες απόψεις, σχετικά μ' αυτό, που κάθε εθνικό κράτος αντιλαμβάνεται σήμερα ως εθνική ιστορία.

Μια άλλη σοβαρή μετατόπιση που σημειώνεται στα ε/κ σχολικά εγχειρίδια, δηλωτική του τρόπου σκέψης και των πολιτικών στόχων των συγγραφέων αυτών, και κατ' επέκταση της ε/κ κοινωνίας, είναι οι αλλαγές που σημειώνονται στη χρήση του όρου «Ελληνισμός». Στις εκδόσεις του Κλεάνθη Γεωργιάδη πριν το 1974, του κατ' εξοχήν συγγραφέα εγχειριδίων ιστορίας μέσης εκπαίδευσης, ο όρος αυτός εντοπίστηκε μόνο μια φορά και στα τρία εγχειρίδια⁶² σε αντιδιαστολή μ' αυτό που συμβαίνει στην έκδοση του 1978: οι όροι «Ελληνισμός» ή «Κυπριακός Ελληνισμός» χρησιμοποιούνται με τέτοια συχνότητα που να καταντάει ματαιοπονία η όποια προσπάθεια καταμέτρησής τους. «Αν επέζησεν ο ελληνισμός στη μακρά τούτη περίοδο οφείλεται τούτο στη δύναμη που με τον καιρό πήραν οι δραγομάνοι και οι Επίσκοποι, που σε μερικές περιπτώσεις ήταν τόσο μεγάλη που να προκαλούν το φόβο στους άρχοντες και το σεβασμό χριστιανών και μουσουλμάνων [...] Ουδέποτε η Ορθόδοξος Εκκλησία γνώρισε τόσην ισχύ όση στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, είναι δε χάρις σ' αυτήν που ο ελληνισμός κράτησε αμείωτη την εθνική του συνείδηση και υψώμενο το θρησκευτικό του συναίσθημα, δυο όπλα με τα οποία όχι μόνον επέζησε αλλά και επιβλήθηκε στους κατακτητές».⁶³ Το κείμενο αυτό απουσιάζει από την έκδοση του 1971 έχοντας αντικαταστήσει ένα ηπιότερο υφολογικά κείμενο για τα Γράμματα στην περίοδο της «Τουρκοκρατίας». Οι μεταβολές που υπέστη η χρήση του όρου «Ελληνισμός», μετά την εδαφική διχοτόμηση της Κύπρου, με κύριο χαρακτηριστικό τη διάχυσή του στο καθημερινό λεξιλόγιο του μέσου Ε/κ, και κυρίως την πλεοναστική χρήση του την τελευταία δεκαετία, νοηματοδοτεί την πολιτική βούληση της ε/κ κοινωνίας υπέρ της πολιτισμικής Ένωσης με την Ελλάδα. Η αντίληψη αυτή βρίσκει την έκφρασή της και στα εγχειρίδια της ΥΠΜΕ, υπό μορφή αφήγησης του παρελθόντος, όπου ο όρος αυτός, με εξαίρεση αυτό της Β' Λυκείου, απαντάται συχνά και συνοδεύεται από έντονη συναισθηματική φόρτιση, δεδομένου ότι στις περισσότερες περιπτώσεις έχει καθαρά αμυντικό ή συσπειρωτικό χαρακτήρα, λειτουργώντας εκ προοιμίου συνεκτικά στην σχέση των Ε/κ με την Ελλάδα και υποκαθιστώντας την εκ των πραγμάτων ανέφικτη πολιτειακή Ένωση. Η φαντασιακή ενότητα με την Ελλάδα, που αναπαράγεται μέσα από την κατάχρηση αυτού του όρου, λειτουργεί ακόμα στο ψυχολογικό πεδίο ως αντίρροπο βάρος στην παρουσία του τουρκικού στρατού και του διαμελισμού της Κύπρου. Οι αρχές της απαγκίστρωσης από την πολιτειακή Ένωση, ως πολιτικού στόχου, τοποθετούνται πριν από το 1974, όπως προδίδει το ακόλουθο απόσπασμα. Απλώς η παρουσία του κατοχικού στρατού και της διαχωριστικής γραμμής επιτάχυναν αισθητά αυτή τη διαδικασία, επιφέροντας και τις υπόλοιπες μετατοπίσεις που προαναφέρθηκαν: «Η δια των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου δοθείσα λύσις απέκλειε την μετά την Ελλάδος πολιτειακήν ένωσην ουδόλως όμως ημπόδιζε την μετ' αυτής ανάπτυξιν τοιούτων πνευματικών σχέσεων ώστε να υπάρξη ουσιαστική ένωση εις τον εκπαιδευτικόν, πνευματικόν και τον καθ' όλου πολιτιστικόν τομέα. Το έργο της αναπτύξεως των δεσμών τούτων είχαν αναλάβει η Ελληνική Κοινοτική Συνέλευσις [...] Πάντα ταύτα εις εν μόνον απέβλεπον, να τονισθή μετ' εμφάσεως, ότι η Κύπρος θα παραμείνη Ελληνική εις την συνείδησιν με υψηλόν το εθνικόν φρόνημα, το οποίον δεν θα δυνηθή να δαμάση

η άρνησις των ισχυρών της γης να ικανοποιήσουν το πανεθνικόν αίτημα της Ενώσεως». ⁶⁴ Δυστυχώς δεν εντοπίστηκαν εκδόσεις του συγκεκριμένου εγχειριδίου πριν από το 1971. Πάντως το γεγονός ότι ο συγγραφέας αναφέρεται στην Ελληνική Κοινοτική Συνέλευση σε χρόνο υπερσυντέλικο, οδηγεί στο συμπέρασμα πως το κείμενο αυτό γράφτηκε μετά το 1965, πιθανόν δε μετά τις προεδρικές εκλογές της 25ης Φεβρουαρίου 1968, αφού ο Μακάριος, μετά τη θριαμβευτική επανεκλογή του, διαχώρισε δημόσια το «ευκταίον» από το «εφικτόν».

Εθνική και ιστορική συνείδηση βάσει ελληνικών και τουρκικών σχολικών εγχειριδίων ιστορίας

Η αντίληψη του ιστορικού χρόνου και στις δύο ομάδες σχολικών εγχειριδίων είναι γραμμική, όπως συμβαίνει σ' όλες τις σύγχρονες εθνικιστικές ιδεολογίες. ⁶⁵ Αυτό σημαίνει πως το παρελθόν εκλαμβάνεται ως μια αλληλουχία ιστορικών γεγονότων, τα οποία συνδεόμενα μεταξύ τους κατασκευάζουν την ιστορική συνέχεια του έθνους. Στα τουρκικά και στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, οι δύο ιστορικές συνέχειες σχηματίζονται από τη μάχη του Ματζικέρτ το 1071 μέχρι τη συνθήκη της Λωζάνης το 1923, με βάση τα ίδια ιστορικά γεγονότα, χωρίς βεβαίως αυτό να σημαίνει πως είναι ταυτόσημη η αξιολόγησή τους στα σχολικά εγχειρίδια και κατ' επέκταση η θέση τους στην εκάστοτε ιστορική συνείδηση. Δεδομένου ότι είναι αδύνατον να αναλυθεί η πρόσληψη όλων αυτών των γεγονότων στην εκάστοτε συλλογική συνείδηση στο παρόν άρθρο, θα σταθώ σε εκείνα τα οποία κατέχουν μια κυρίαρχη θέση στην εθνική ταυτότητα, με κριτήριο επιλογής τη συναισθηματική ένταση με την οποία περιγράφονται στο σχολικό εγχειρίδιο. Μια σημαντική έκφανση των περισσότερων από αυτά είναι η επετειακή τους θέση στο εθνικό ημερολόγιο.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα που αναφύεται από τη σύγκριση των ελληνικών και των τουρκικών σχολικών εγχειριδίων ιστορίας είναι η εκ διαμέτρου αντίθετη αντίληψη που κυριαρχεί στις εθνικές ιδεολογίες των δύο χωρών σχετικά με το Βυζάντιο και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το Βυζάντιο στην Ελλάδα εκλαμβάνεται ως ο βασικός κορμός της μεσαιωνικής ελληνικής ιστορίας και υπ' αυτό το πρίσμα προσλαμβάνονται οι σημαντικότεροι Βυζαντινοί αυτοκράτορες και όλα τα ιστορικά γεγονότα που συνδέονται μ' αυτούς. Είναι με άλλα λόγια ένα σημαντικό τμήμα του ιστορικού «εμείς» των Ελλήνων, μ' ό,τι αυτό συνεπάγεται. Ενδεικτικός είναι και ο χώρος που αφιερώνεται στη βυζαντινή ιστορία: σχεδόν για δύο σχολικά έτη (Ε' Δημοτικού και Β' Γυμνασίου) ο Έλληνας μαθητής διδάσκεται τη βυζαντινή ιστορία, η οποία εκ προοιμίου είναι ελληνική. Αντίθετα στην Τουρκία, το Βυζάντιο καταλαμβάνει μόλις τρεις (3) σελίδες σ' όλα τα εγχειρίδια συνολικά από την Δ' Δημοτικού μέχρι την τελευταία τάξη του Λυκείου, ⁶⁶ και εκλαμβάνεται ως ένα εχθρικό κράτος, το οποίο με τη βοήθεια των Σταυροφόρων, είχε ως μοναδικό του στόχο την εκδίωξη των Τούρκων από τη Μικρά Ασία. Το ιστορικό «εμείς» των Τούρκων ταυτίζεται κυρίως με το κράτος των Σελτζούκων και σε μικρότερο βαθμό με τα υπόλοιπα εμιράτα της Μ. Ασίας μέχρι τα τέλη του 13ου αι. Απ' αυτό το σημείο και μετά τη θέση αυτή καταλαμβάνει το κράτος των Οθωμανών, το οποίο εκλαμβάνεται ως ένας από τους βασικότερους κρίκους στην ιστορική συνέχεια των Τούρκων. Ο Έλληνας αναγνώστης δεν έχει παρά να ανακαλέσει στη μνήμη του τα όσα ο ίδιος διδάχθηκε στο μάθημα της ιστορίας για το Βυζάντιο για να αντιληφθεί την πρόσληψη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην τουρκική εθνική συνείδηση. Τα σχολικά εγχειρίδια της Τουρκίας αναπαριστούν μέσα από ατέλειωτα κεφάλαια μια παραδεισένια οθωμανική κοινωνία, αντίστοιχη μ' αυτή των ελληνικών σχολικών εγχειριδίων για το Βυζάντιο, στην οποία οι διάφοροι λαοί απολάμβαναν θρησκευτικής ελευθερίας και δικαιοσύνης, σε πλήρη αντιδιαστολή με τα όσα διδάσκεται ο Έλληνας μαθητής για τις καταπιέσεις, τους εξευτελισμούς και τις σφαγές την περίοδο της «Τουρκοκρατίας» που αναπαράγουν μια μακροχρόνια κόλαση, από την οποία οι Έλληνες μπόρεσαν τελικά να ξεφύγουν. Τα δύο επόμενα αποσπάσματα είναι κάτι παραπάνω από εύγλωττα όσον αφορά την κρατούσα άποψη στην Τουρκία, η οποία εμφυτεύεται στην ιστορική συνείδηση του μέσου Τούρκου: «Οι Οθωμανοί δημιούργησαν την εποχή της ακμής σε όλους τους τομείς έναν ορθό κρατικό μηχανισμό, ενδυνάμωσαν και πρόκοψαν την αυτοκρατορία. Δημιούργησαν έτσι ένα λαμπρό πολιτισμό. Μέσα στα πολύ πλατιά σύνορα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ζούσαν, εκτός από τους Τούρκους, πολλοί λαοί, οι οποίοι διέφεραν ως προς τη γλώσσα και τη θρησκεία, όπως οι Άραβες, οι Έλληνες, οι Σέρβοι, οι Βούλγαροι, οι Αλβανοί, οι Ρουμάνοι και οι Ούγγροι. Αλλά αυτοί που κυριαρχούσαν,

ει την Ανατολή και τη Ρούμελη υπό μια διοίκηση μετά από αιώνες διαίρεσης. Πρόκειται για μια αποθέωση στην τουρκική εθνική συνείδηση, η οποία κατασκευάζεται μέσω των επιθετών που κοσμούν το Μεχμέτ Β' τον Πορθητή και τον «τουρκο-λο» στρατό, που μοιάζει να έχει προνομιακή σχέση με τη λέξη ηρωισμός, όπως συμβαίνει στη σχέση της λέξης με τους

αυτοί που είχαν ιδρύσει αυτό το κράτος, ήταν οι Τούρκοι». ⁶⁷ «Οι Οθωμανοί συμπεριφέρονταν απέναντι σ' όλους τους ανθρώπους που βρίσκονταν κάτω από την προστασία τους δίκαια και ισότιμα. Γι' αυτό και λαοί, με διαφορετικές γλώσσες και θρησκείες που ζούσαν μέσα στα όρια της αυτοκρατορίας, κατάφεραν να ζήσουν μαζί για μεγάλο χρονικό διάστημα». ⁶⁸

Σύμφωνα με τα όσα προαναφέρθηκαν, οι χρονολογίες-σταθμοί που διαμορφώνουν την ιστορική συνείδηση, ή έστω ένα σημαντικό τμήμα της στην Τουρκία και την Ελλάδα, είναι: το 1071, 1176, 1204, 1453, 1571 (Ναυμαχία της Ναυπάκτου), 1683, 1774, 1821-27, 1897 και τέλος η περίοδος 1904-1922. Με εξαίρεση την περιστασιακή παρουσίαση του 1204 στα τουρκικά σχολικά εγχειρίδια, όλα αυτά τα ιστορικά γεγονότα ερμηνεύονται από δύο εντελώς διαφορετικές οπτικές γωνίες. Η *καταστροφή* στο Ματζικέρτ και το *καταστρεπτικό* της αποτέλεσμα ⁶⁹ δεν είναι παρά μια μεγάλη νίκη στη συλλογική συνείδηση των Τούρκων, μετά από την οποία «το τουρκικό έθνος κέρδισε μια πατρίδα». ⁷⁰ «Η μάχη άρχισε την Παρασκευή το απόγευμα της 26ης Αυγούστου του 1071. Εκείνη τη μέρα ο τουρκικός στρατός έκανε από νωρίς μεγάλες προετοιμασίες. Τελέσθηκε η καθιερωμένη προσευχή της Παρασκευής. Έγινε μια προσευχή στο θεό για τη νίκη των τουρκικών όπλων. [...] Αμέσως μετά έδωσε [ο Αλπ Αρσλάν] τη διαταγή για την επίθεση. Τα τουρκικά στρατεύματα προχωρούσαν ηρωικά». ⁷¹ Ανάλογη είναι και η αντιμετώπιση της μάχης στο Μυριοκέφαλο το 1176 στις δύο ομάδες σχολικών εγχειριδίων, καθώς και όλες οι εκφάνσεις της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς το 1453. «Η σκλαβιά που άρχισε να σκεπάζει τον Ελληνισμό» ⁷² εκλαμβάνεται στην Τουρκία ως το πέραςμα από ένα απλό κράτος σε μια μεγάλη αυτοκρατορία, που κατάφερε να ενώσει την Ανατολή και τη Ρούμελη υπό μια διοίκηση μετά από αιώνες διαίρεσης. Πρόκειται για μια αποθέωση στην τουρκική εθνική συνείδηση η οποία κατασκευάζεται μέσω των επιθετών που κοσμούν το Μεχμέτ Β' τον Πορθητή και τον «τουρκικό» στρατό, που μοιάζει να έχει προνομιακή σχέση με τη λέξη *ηρωισμός*, όπως ακριβώς συμβαίνει στη σχέση της λέξης αυτής με τους πολιορκημένους στην Κωνσταντινούπολη το 1453, για τους οποίους μας δίνουν πληροφορίες αποκλειστικά τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια. Οι ίδιες αντιλήψεις επικρατούν και για την τύχη των κατοίκων της πόλης μετά την κατάληψή της: «Μετά το θάνατό του [=του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου], οι Τούρκοι όρμησαν στην Πόλη κι άρχισαν να λεηλατούν, να σκοτώνουν και να καταστρέφουν έργα τέχνης». «Ο Πορθητής, ο οποίος μπήκε στην Πόλη από την πύλη του Τοπκαπί με μια τελετή, πήγε αμέσως στην Αγιά Σοφιά και συμπεριφέρθηκε καλά στους ανθρώπους που ήταν εκεί. Διέταξε να μη συμβεί τίποτα το κακό στο λαό». ⁷³

Με τον ίδιο τρόπο ερμηνεύεται όλο το υπόλοιπο ιστορικό γίγνεσθαι μέχρι τον 20ό αι. Στην ελληνική σχολική ιστοριογραφία περιγράφονται, μεταξύ άλλων, θετικά η Ναυμαχία της Ναυπάκτου, η αποτυχία των Οθωμανών στη δεύτερη πολιορκία της Βιέννης και η Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή ενώ, αντίθετα, τα τουρκικά σχολικά εγχειρίδια, αναλαμβάνοντας το ρόλο της κεντρικής οθωμανικής διοίκησης, όπως ακριβώς αντιμετωπίζουν τα αντίστοιχα ελληνικά το βυζαντινό κράτος, αξιολογούν ως αρνητικά όλα εκείνα τα γεγονότα, τις συνθήκες ή τις επαναστάσεις, τα οποία αποδυνάμωσαν την οθωμανική διοίκηση και οδήγησαν στην τελική κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα πολυσέλιδα κεφάλαια της Ελληνικής Επανάστασης για τις ατέλειωτες ηρωικές μάχες, τις περιγραφές των ηρώων-πρωταγωνιστών ή τις σφαγές της Χίου και των Ψαρών, δεν έχουν θέση στην ιστορική συνείδηση των Τούρκων, οι οποίοι διδάσκονται για τη στάση των *αχάριστων* –όπως αφήνεται να εννοηθεί– Ελλήνων που «σκοτώνουν Μουσουλμάνους και λεηλατούν τις περιουσίες τους», ⁷⁴ και που δεν σεβάστηκαν την *προνομιακή* τους μεταχείριση από την *ανεκτική* οθωμανική διοίκηση. Την εικόνα του Τούρκου στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια συνθέτουν επίσης σφαγές και λεηλασίες κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και η εκ προοιμίου αρνητική πρόσληψη της «Τουρκοκρατίας» με την ανάλογη συναισθηματική φόρτιση. Βάσει των ίδιων στερεότυπων σχημάτων ερμηνεύεται στις δύο χώρες ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1919-1922. Ενδεικτικοί της πλήρους αντίθεσης που επικρατεί στις εθνικές συνειδήσεις των Τούρκων και των Ελλήνων είναι οι σχετικοί όροι που χρησιμοποιούνται από την εκάστοτε εθνική (σχολική) ιστοριογραφία για εκείνη την περίοδο, και που δεν αποκαλύπτουν παρά μόνο την κορυφή του παγόβουνου ενός μεζονος προβλήματος: *Απελευθερωτικός Αγώνας* και *Μικρασιατική Καταστροφή*. Και σ' αυτή την περίπτωση οι ρόλοι των σφαγών και των ηρώων έχουν κατανεμηθεί εκ

των προτέρων στις σχολικές ιστοριογραφίες των δύο χωρών, περιγράφονται δε με τέτοια μονολιθικότητα, ούτω ώστε να μην δημιουργούνται αμφιβολίες περί του αντιθέτου στον αποδέκτη του μηνύματος. Είναι δύσκολο να εντοπιστεί κάποιο απόσπασμα στο πρωτογενές υλικό, πρωτίστως στα τουρκικά σχολικά εγχειρίδια και δευτερευόντως στα ελληνικά, που να μην κυριαρχείται από συναισθηματική ένταση και που να αφήνει έστω και το παραμικρό περιθώριο κατανόησης ή συμφιλίωσης με τον εκάστοτε Άλλο στο παρόν. Οι εικόνες που αναπλάθονται στην τουρκική συλλογική μνήμη μέσα από τα ατέλειωτα κεφάλαια των σχολικών εγχειριδίων γι' αυτά τα τρία χρόνια είναι κάλλιστα συγκρίσιμες με τις αντίστοιχες που μεταφέρουν οι σελίδες της Ελληνικής Επανάστασης στη συλλογική μνήμη των Ελλήνων. Με άλλα λόγια, οι δύο αγώνες της Ανεξαρτησίας προσλαμβάνονται στις δύο χώρες με τα ίδια (αυτο)στερεότυπα και ανάλογη είναι και η θέση τους στην ιστορική συνέχεια των δύο εθνικών συνειδήσεων, τουλάχιστον στη συγχρονική τους διάσταση. Ενδεικτικό του εκτοπίσματός τους στην εκάστοτε εθνική και ιστορική συνείδηση είναι το συνολικό ποσοστό που καταλαμβάνουν επί του συνόλου της διδακτέας ύλης του μαθήματος της ιστορίας από την Δ΄ Δημοτικού μέχρι την Γ΄ Λυκείου: και στις δύο χώρες ξεπερνά το 10%, ποσοστό δυσανάλογο της χρονικής τους διάρκειας μέσα σ' ένα ιστορικό γίγνεσθαι άνω των τριών χιλιάδων ετών.

Αν σε μια γραφική παράσταση, προσπαθώντας να κατασκευάσουμε τις δύο εθνικές ιστορικές γραμμές καθ' εαυτές, θέσουμε στον εγκάρσιο άξονα τις διαβαθμίσεις της συναισθηματικής φόρτισης, ξεκινώντας στη βάση του από το «πολύ αρνητικά» και φτάνοντας στην κορυφή με το «αποθέωση», και αντιστοίχως στον οριζόντιο θέσουμε τις σημαντικότερες χρονολογίες από το 1071 μέχρι το 1923, τότε παρατηρούμε τα εξής: Τις φορές που ελληνική ιστορική γραμμή απομακρύνεται από τον οριζόντιο άξονα, βάσει θετικά εκλαμβανόμενων ιστορικών γεγονότων (λ.χ. 1571, 1821, 1912-13), η τουρκική ιστορική γραμμή τον πλησιάζει, ενώ αντίθετα τις στιγμές που η τουρκική ιστορική γραμμή εκτοξεύεται στα ύψη, αγγίζοντας την «αποθέωση» (λ.χ. 1071, 1453, 1922), είναι η σειρά της αντίστοιχης ελληνικής να χαμηλώνει προς τον οριζόντιο άξονα. Συμπερασματικά, οι δύο ιστορικές γραμμές λειτουργούν μεταξύ τους αντιθετικά: όσο θετική είναι η πρόσληψη ενός ιστορικού γεγονότος ή μιας περιόδου στην τουρκική εθνική συνείδηση, τόσο αρνητική είναι η άποψη που κυριαρχεί στην αντίστοιχη ελληνική ή αντίστροφα. Και στις δύο εθνικές σχολικές ιστοριογραφίες δεν εντοπίστηκε καμιά περίπτωση έντονα θετικής ή αρνητικής φόρτισης που να εκλαμβάνεται αδιάφορα από την άλλη πλευρά.

Αντί συμπερασμάτων: Εκπαίδευση και λύση του Κυπριακού

Τα προβλήματα που αναφέρονται, με δεδομένη τη χρήση των δύο ομάδων σχολικών εγχειριδίων ως κύριων διαμορφωτών των εθνικών συνειδήσεων των δύο κυπριακών υποσυνόλων, είναι πολλά. Αρκετοί Ε/κ συγγραφείς έχουν θίξει μέχρι σήμερα το ζήτημα αυτό,⁷⁵ στις πλείστες όμως των περιπτώσεων, αναφερόμενοι σε «εθνική ταυτότητα» μεταφέρουν (μήπως έχουν;) την εντύπωση πως πρόκειται για κάτι κενό περιεχομένου. Η εθνική ταυτότητα όμως που αναπαράγεται μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας της Τουρκίας και της Ελλάδας, έχει συγκεκριμένο περιεχόμενο, μέρος μόνο του οποίου παρουσιάστηκε συγκριτικά στη συγχρονική του διάσταση.⁷⁶ Οι δύο αυτές εθνικές ταυτότητες δεν είναι απλά «διαφορετικές», όπως συχνά ισχυρίζονται με αρκετή δόση ελαφρότητας Ε/κ συγγραφείς. Πρόκειται πρώτιστα για δύο *αλληλοαναιρούμενες* εθνικές και ιστορικές συνειδήσεις που αναπαράγουν τη σύγκρουση μέσω της συστηματικής καλλιέργειας προκαταλήψεων, (αυτο)στερεοτύπων και της μονοδιάστατης αντιμετώπισης του παρελθόντος, το οποίο εμφυτεύει την παντοειδή ανωτερότητα για τον εθνικό εαυτό και το μίσος για τον εκατέρωθεν Άλλο. Η κρατούσα αντίληψη της ιστορίας στην Ελλάδα και στην Τουρκία δημιούργησε και εξακολουθεί να δημιουργεί σοβαρά προβλήματα καχυποψίας στις διακρατικές τους σχέσεις, στην περίπτωση δε των κυπριακών υποσυνόλων, είχε ως αποτέλεσμα τη σχετικά εύκολη και σύντομη κατάρρευση της μεταξύ τους πολιτικής συνεργασίας (;) το 1963.

Οι σαρωτικές αλλαγές που σημειώθηκαν στο πολιτικό πεδίο από το 1960 μέχρι σήμερα στην Κύπρο, καθώς και οι όποιες λύσεις προτάθηκαν ή πρόκειται ακόμα να προταθούν για επίλυση του χρονίζοντος κυπριακού προβλήματος, μπορούν, πιστεύω, να χωριστούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τις *συναινετικές* και τις *ολοκληρωτικές*. Υπό τον όρο *ολοκληρωτική* λύση του Κυπριακού υπονοείται εδώ η όποια λύση εξευρεθεί που δεν θα προϋποθέτει την πολιτική συνεργασία μεταξύ Ε/κ και Τ/κ.

Μια τέτοιου είδους λύση μπορεί να δοθεί μετά από μια πολεμική αναμέτρηση, η οποία θα οδηγήσει στην προσφυγοποίηση του ηττημένου προς το εκάστοτε «εθνικό κέντρο» ή, στην καλύτερη περίπτωση, στην ιδεολογική του ποδηγέτηση από το νικητή. *Ολοκληρωτικό* ήταν το status quo που βίωσε η Κύπρος από το 1963 μέχρι το 1974, αυτό άφηνε όμως κάποια περιθώρια πολιτικής λύσης, και κυρίως, άφηνε μεγάλα περιθώρια καθημερινής επαφής, ιδίως μετά το 1968. Ο διαμελισμός της Κύπρου το 1974 συνιστά σαφέστατα μια χειρότερης μορφής ολοκληρωτική λύση, η οποία δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο την εξεύρεση του όποιου συμβιβασμού. Στο ιδεολογικό πεδίο δε, το status quo μετά το 1974, αποκλείοντας εκ των προτέρων τις όποιες δικαιοδικές επαφές σε μαζικό επίπεδο, οδήγησε σε μυθοποίηση αυτού του τόσο κοντινού, αλλά ταυτόχρονα και τόσο μακρινού, Άλλου.⁷⁷

Το σύνταγμα των συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου ήταν μια μορφή συναινετικής λύσης, δεδομένου ότι επέβαλλε, χωρίς μεγάλα περιθώρια επιλογής, στις δύο μεγαλύτερες πληθυσμιακές ομάδες της Κύπρου την πολιτική συνεργασία σε ισότιμη στην ουσία βάση, με δεδομένο το βέτο του Τ/κ αντιπροέδρου και τις χωριστές πλειοψηφίες στη βουλή. Η πρόσληψη του συντάγματος αυτού στη συλλογική συνείδηση των Ε/κ είναι αρκετά γνωστή και έχει εν μέρει ήδη επισημανθεί. Η καθ' όλα *φυλετική* δομή αυτού του συντάγματος έγινε αρκετά συχνά αντικείμενο όχι άδικης κριτικής στα Ε/κ ΜΜΕ. Αυτό που κατά τα φαινόμενα δεν έχει ακόμα λεχθεί δημοσίως στην Κύπρο, είναι ότι το *φυλετικό*, και σε καμιά περίπτωση «επαναστατικό»,⁷⁸ σύνταγμα του 1960, δεν αντικατοπτρίζει παρά την ύπαρξη των δύο *αλληλοαναιρούμενων* και *αλληλοσυγκρουόμενων* εθνικών ταυτοτήτων στο νησί, οι οποίες λειτουργούν εκ των προτέρων ανταγωνιστικά, αποτρέποντας την όποιας μορφής εθελούσια πολιτική συνεργασία για την εύρυθμη λειτουργία της κυπριακής πολιτείας. Η παράμετρος αυτή δεν αγνοήθηκε σχεδόν σε καμιά⁷⁹ από τις *συναινετικές* λύσεις που προτάθηκαν μέχρι σήμερα, και θα εξακολουθήσει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη από το διεθνή παράγοντα, σ' όλες τις προτάσεις αυτής της μορφής για επίλυση του κυπριακού προβλήματος, ενόσω τα εκπαιδευτικά συστήματα των δύο υποσυνόλων θα αναπαράγουν τη σύγκρουση. Η συνταγματική έκφανση αυτής της παραμέτρου ήταν και θα είναι η διόλου προσφιλής στους Ε/κ «πολιτική ισότητα» μεταξύ των δύο κοινοτήτων, η οποία, είναι μεν αντιδημοκρατική, δεδομένου ότι εξισώνει την πολιτική ισχύ του 80% των ψηφοφόρων μ' αυτήν του 18%, βρίσκεται όμως σε άμεση συνάρτηση με την ιδεολογική αλληλοαναιρέση που αναπαράγουν τα δύο εκπαιδευτικά συστήματα, καθιστώντας εκ των πραγμάτων αδύνατη τη λειτουργία ενός κυπριακού συντάγματος σε άλλη βάση.

Το Ε/κ εκπαιδευτικό σύστημα είναι αυστηρά *μονοπολιτισμικά* προσανατολισμένο, τουλάχιστον από το 1960, αναπαράγοντας διαχρονικά τον εθνικό ολοκληρωτισμό, τόσο μέσω των τοπικών σχολικών εγχειριδίων ιστορίας, όσο και μέσω αυτών του ΟΕΔΒ. Υπ' αυτό το πρίσμα, τα ολοκληρωτικά status quo που βιώνει η Κύπρος από το 1963 στο πολιτικό πεδίο, βρίσκονται σε πλήρη σύμπτωση με το ιδεολογικό περιεχόμενο του εκπαιδευτικού συστήματος του Ε/κ υποσυνόλου. Με άλλα λόγια, η *ελληνική εθνική ταυτότητα εν μέσω κυπριακών θεσμών*⁸⁰ μπορεί να συνεχίσει να λειτουργεί και να μην δημιουργεί σοβαρά προβλήματα σε μια ακραία μονοεθνική/μονοπολιτισμική κοινωνία, όπως είναι η Ε/κ, θα εκφράζει όμως με τη μέγιστη δυνατή σαφήνεια την ενδόμυχη *πολιτική* βούληση της πλειοψηφίας των Ε/κ για τη διαίωνιση της παρούσας κατάστασης ή την εξεύρεση μιας οποιασδήποτε άλλης ολοκληρωτικής λύσης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μιχαλάκης Ι. Μαθαεύτης, *Το κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα, Σταθμοί και θέματα*, Λευκωσία, 1992, σ. 29.
2. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Η πρώτη περίοδος της «Αγγλοκρατίας» στην Κύπρο (1878-1914). Πολιτικός εκσυγχρονισμός και κοινωνικές αδράνεις*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1996, σ. 212-213.
3. Μ. Ι. Μαθαεύτης, *Το κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα*, ό.π., σ. 17-19.
4. Για λεπτομέρειες βλ. Ανδρέας Πολυδώρου, *Η Ανάπτυξη της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Κύπρο. 1830-1994*, Λευκωσία, 1995, σ. 121-127· Μ. Ι. Μαθαεύτης, *Το κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα*, ό.π., σ. 75-77.
5. Μ. Ι. Μαθαεύτης, *Το κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα*, ό.π., σ. 21.
6. Α. Πολυδώρου, *Η Ανάπτυξη της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Κύπρο*, ό.π., σ. 128-129.
7. W. W. Weir, *Education in Cyprus. Some theories and practices in education in the island of Cyprus since 1878*, Cyprus, 1952, σ. 38-41, 79, 89-92: Εκτός από την πληροφορία αυτή, ο Weir παραθέτει άφθονο πρωτογενές υλικό από τις Ε/κ αντιδράσεις που προκλήθηκαν.

8. Α. Πολυδώρου, *Η Ανάπτυξη της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Κύπρο*, ό.π., σ. 138-140· Μ. Ι. Μαραθεύτης, *Το κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα*, ό.π., σ. 19. Για άλλη μια φορά αποσιωπάται το γεγονός ότι αυτό αφορούσε και στα αντίστοιχα εθνικά σύμβολα της Τουρκίας που χρησιμοποιούσαν οι Τ/κ.

9. W. W. Weir, *Education in Cyprus*, ό.π., σ. 35-37.

10. Α. Πολυδώρου, *Η Ανάπτυξη της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Κύπρο*, ό.π., σ. 95-96· Παναγιώτης Περιοιάνης, *Η Εκπαίδευση της Κύπρου προοιά στην πρόκληση της Ευρώπης*, Λευκωσία, 1996, σ. 44-45.

11. Πρόκειται γι' αυτά των:

α. Αντρέα Μιλτ. Παυλίδη: *Η Ιστορία της Ε' και ΣΤ' του Δημοτικού και της Ε' των Αστικών κατά το νέο αναλυτικό πρόγραμμα του Γραφείου της Παιδείας*. Εκδοτικός Οίκος Κ. Γ. Ρώσσης, Λευκωσία 1935, 104 σ.

β. Θ. Δ. Σοφοκλέους (καθηγητού) - Γ. Ι. Καργώτου (Διδασκάλου): *Ιστορία της Ευρώπης*. Λευκωσία 1935, 92 σ.

γ. Αριστοδήμου Β. Χαράλαμπίδου (Διευθυντού Αρρεναγωγείου Αιγαλούςης): *Ιστορία της Ευρώπης μετά συγκριτικού χρονολογικού πίνακος, σύμφωνα με το νέο αναλυτικό πρόγραμμα*. Λευκωσία 1937, 47 σ.

12. Το ποσοστό εθνικής ιστορίας στα σημερινά τουρκικά σχολικά εγχειρίδια δημοτικής εκπαίδευσης κυμαίνεται γύρω στο 80%, στα δε ελληνικά γύρω στο 95%. Το ποσοστό αυτό έχει μείνει σχεδόν αναλλοίωτο στην Ελλάδα τα τελευταία 75 χρόνια.

13. Προσωπική μαρτυρία στον γράφοντα από τον κ. Τιμολέοντα Χαριλάου στις 14/1/1998 στη Λευκωσία, νυν διευθυντή του Δημοτικού Σχολείου Φανερωμένης της Λευκωσίας. Μπορούμε δε κάλλιστα να υποθέσουμε πως και οι Τ/κ δάσκαλοι δίδασκαν το μάθημα της ιστορίας «όπως πρέπει», δεδομένου ότι οι Τ/κ ακολουθούν κατά κανόνα τους Ε/κ στις ιδεολογικές τους επιλογές.

14. Α. Πολυδώρου, *Η Ανάπτυξη της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Κύπρο*, ό.π., σ. 97-98: οι αντιδράσεις επικεντρώνονται πάλι στο ίδιο μοτίβο, δηλ. στην προσπάθεια των Άγγλων «να αλλοιώσουν την εθνική συνείδηση των Ελλήνων της Κύπρου».

15. Πρόκειται για το *Ιστορία της Ελλάδας και της Κύπρου* (χωρίς συγγραφέα), Βιβλίο Α', για την Γ' και Δ' Τάξη των Δημοτικών Σχολείων. Εξεδόθη για το Γραφείο Παιδείας της Κύπρου υπό Longmans Green & Co. LTD, 6 & 7 Clifford Street, London, W. I., Πρώτη έκδοση 1950, 71 σ.

16. Ο W. W. Weir, *Education in Cyprus*, ό.π., σ. 30-34, παρατηρεί πως ο Επιθεωρητής Σχολείων της αποικιακής διοίκησης δεν μπορούσε να επισκεφθεί κανένα ε/κ γυμνάσιο εκτός αν είχε πρόσκληση.

17. Μ. Ι. Μαραθεύτης, *Το κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα*, ό.π., σ. 20-21: πρόκειται για το Παγκύπριο Γυμνάσιο Λευκωσίας, το Γυμνάσιο Πάφου και το Ημιγυμνάσιο της Κερύνειας. Την άποψη αυτή επιβεβαίωσε στις 19/1/98 στη Λευκωσία σε σύντομη συνέντευξη με τον γράφοντα ο συγγραφέας σχολικών εγχειριδίων Κλεάνθης Γεωργιάδης ο οποίος τις δεκαετίες του '40 ήταν καθηγητής στο Ημιγυμνάσιο της Κερύνειας. Εξ άλλου όλα τα αναλυτικά προγράμματα που εντοπίστηκαν στο Παγκύπριο Γυμνάσιο Λευκωσίας από τις αρχές του αιώνα μέχρι το 1964 είναι αυτά του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων της Ελλάδας: ευχαριστώ τον νυν διευθυντή του Παγκυπρίου Γυμνασίου, κ. Παπαντωνίου, για την πρόσβαση που μου εξασφάλισε στη σχολική βιβλιοθήκη.

18. Andreas G. Karagiorges, *Education Development in Cyprus 1960-1977*. Nicosia, 1986, σ. 120.

19. Παναγιώτης Περιοιάνης, *Μελέτες και δοκίμια για την Εκπαίδευση της Κύπρου*, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου, Τομέας Εκπαιδευτικής Τεκμηρίωσης, Λευκωσία, 1991 σ. 16-18, 37-38.

20. Α. Πολυδώρου, *Η Ανάπτυξη της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Κύπρο*, ό.π., σ. 136-137. Π. Περιοιάνης, *Μελέτες και δοκίμια*, ό.π., σ. 34-35.

21. Α. Πολυδώρου, *Η Ανάπτυξη της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Κύπρο*, ό.π., σ. 130-131.

22. Α. Πολυδώρου, *Η Ανάπτυξη της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Κύπρο*, ό.π., σ. 141. Μ. Ι. Μαραθεύτης, *Το κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα*, ό.π., σ. 101-104.

23. Μ. Ι. Μαραθεύτης, *Το κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα*, ό.π., σ. 36.

24. Μ. Ι. Μαραθεύτης, *Το κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα*, ό.π., σ. 22, 37, 42. Α. G. Karagiorges, *Education Development in Cyprus*, ό.π., σ. 36-37.

25. Α. Πολυδώρου, *Η Ανάπτυξη της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Κύπρο*, ό.π., σ. 138-140: Το σχολικό έτος 1958-59 πολλοί μαθητές αρνούσαν να παρακολουθήσουν το μάθημα των Αγγλικών. Σύμφωνα δε με προφορικές πληροφορίες, το κάψιμο βιβλίων αγγλικών ή σχολικών εγχειριδίων ιστορίας που δεν έρχονταν από την Ελλάδα ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της κυπριακής καθημερινότητας εκείνη την εποχή.

26. Α. Πολυδώρου, *Η Ανάπτυξη της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Κύπρο*, ό.π., σ. 102-103.

27. Π. Περιοιάνης, *Η Εκπαίδευση της Κύπρου*, ό.π., σ. 46. Ο Μ. Ι. Μαραθεύτης, *Το κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα*, ό.π., σ. 31, χρησιμοποιεί το χαρακτηρισμό «κράτος εν κρήτει».

28. Για τον Κωνσταντίνο Σπυριδάκι άφθονο πρωτογενές υλικό στο: «Διμηνιαίον Παιδαγωγικόν Περιοδικόν Κυπριακή Εκπαίδευσις» της περιόδου 1959-60 και τα επόμενα χρόνια. Για τον Rauf Denktas bl. Α. G. Karagiorges, *Education Development in Cyprus*, ό.π., σ. 44. Τυχόν πρόσβαση σε τ/κ πηγές ίσως εξασφάλιζε πλουσιότερο υλικό για τις επίσημες τ/κ απόψεις επί εκπαιδευτικών ζητημάτων εκείνης της εποχής.

29. Α. G. Karagiorges, *Education Development in Cyprus*, ό.π., σ. 37.

30. Α. G. Karagiorges, *Education Development in Cyprus*, ό.π., σ. 42-43.

31. Βλ. λ.χ. «Διμηνιαίον Παιδαγωγικόν Περιοδικόν Κυπριακή Εκπαίδευσις», Έτος Η', Οκτώβριος 1967-Ιανουάριος 1968.

32. Α. G. Karagiorges, *Education Development in Cyprus*, ό.π., σ. 46.

33. Μ. Ι. Μαραθεύτης, *Το κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα*, ό.π., σ. 37.

προσωπική μαρτυρία στον γράφοντα από τον κ. Τιμολέοντα Χαριλάου στις 14/1/1998 στη Λευκωσία, νυν διευθυντή του Δημοτικού Σχολείου Φανερωμένης της Λευκωσίας. Μπορούμε δε κάλλιστα να υποθέσουμε πως και οι Τ/κ δάσκαλοι δίδασκαν το μάθημα της ιστορίας «όπως πρέπει», δεδομένου ότι οι Τ/κ ακολουθούν κατά κανόνα τους Ε/κ στις ιδεολογικές τους επιλογές.

145. Α. Πολυδώρου, *Η Ανάπτυξη της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Κύπρο*, ό.π., σ. 97-98: οι αντιδράσεις επικεντρώνονται πάλι στο ίδιο μοτίβο, δηλ. στην προσπάθεια των Άγγλων «να αλλοιώσουν την εθνική συνείδηση των Ελλήνων της Κύπρου».

15. Πρόκειται για το *Ιστορία της Ελλάδας και της Κύπρου* (χωρίς συγγραφέα), Βιβλίο Α', για την Γ' και Δ' Τάξη των Δημοτικών Σχολείων. Εξεδόθη για το Γραφείο Παιδείας της Κύπρου υπό Longmans Green & Co.

34. Αναλυτικά: Στο Μιχ. Χ. Τροκούδης, Δ' Δημοτικού, *Αρχαία Ελλάδα*, η κυπριακή ιστορία καταλαμβάνει το 15% της ύλης, σ' αυτό της Ε' Δημοτικού και ίδιου συγγραφέα το 13%. Σ' αυτά του Νέαρχου Κληρίδη το ποσοστό της κυπριακής ιστορίας είναι 21,6% (Ε' Δημοτικού) και 16,7% (Στ' Δημοτικού). Το εγχειρίδιο του Μιχ. Χ. Τροκούδη για την Ε' Δημοτικού, χ.χ., είναι γραμμένο με το μονοτονικό σύστημα γραφής, δηλωτικό του ότι επανεκδόθηκε μετά το 1981. Υφολογικά όμως, θα υποστήριζα ότι ανήκει στη δεκαετία του '60 ή ακόμα και νωρίτερα, και ως τέτοιο αξιολογήθηκε εδώ. Τέλος, οφείλω να επισημάνω ότι πιθανότατα από το 1960 μέχρι το 1974 χρησιμοποιήθηκαν κι άλλα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας στα ε/κ δημοτικά, τα οποία δεν εντοπίστηκαν.

35. Πρόκειται για τον Α. Χριστοδουλίδη, ο οποίος υπηρέτησε σε ανώτερες θέσεις Δημοτικής Εκπαίδευσης του Γραφείου Παιδείας της αποικιακής διοίκησης και κατόπιν του Υπουργείου Παιδείας από το 1951 μέχρι το 1977: συνέντευξη με τον γράφοντα στις 20/1/98 στο κτίριο του Intercollege, Λευκωσία. Η παρέμβαση του κ. Σοφοκλή Σοφοκλέους, ανώτερου υπαλλήλου του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού της Κύπρου, για την πραγματοποίηση αυτής της συνάντησης, ήταν ουσιαστική.

36. Πρόκειται γι' αυτό της «Ομάδας των Δέκα» για τη Δ' Δημοτικού, και γι' αυτό του Ανδρέα Πολυδώρου για την Ε' και Στ' Δημοτικού. Και τα δύο χρησιμοποιούνται μέχρι το τρέχον σχολικό έτος 1997-98.

37. Πληροφορία από τον Επιθεωρητή Φιλολογικών Μαθημάτων Μέσης Παιδείας κ. Δώρο Θεοδούλου.

38. Μιχ. Χ. Τροκούδης, Δ' Δημοτικού, σ. 12. «Ομάδα των Δέκα», σ. 22. Κ. Χατζηδημητρίου, 1987, σ. 7. Στο εγχειρίδιο της Α' Λυκείου της ΥΑΠΜΕ, το οποίο χρησιμοποιείται σήμερα, κυριαρχεί σιωπή γι' αυτό το ζήτημα.

39. Κ. Γεωργιάδης, *Ιστορία της Κύπρου*, 31995, σ. 18: η τρίτη έκδοση του βιβλίου αυτού δεν χρησιμοποιείται ως σχολικό εγχειρίδιο, είναι όμως, πλην των τελευταίων παραγράφων, πανομοιότυπη με τη δεύτερη του 1978, μέρος μόνο της οποίας μπόρεσα να προμηθευτώ σε φωτοτυπίες. Έτσι η παραπομπή αυτή στην τρίτη έκδοση είναι αναπόφευκτη.

40. Δεν αποτελεί μυστικό στην Κύπρο η ιδεολογική τοποθέτηση της συγγραφέως στην ΕΔΕΚ, ένα κόμμα το οποίο ακολούθησε πιστά τον τριτοκοσμικό τύπο εθνικολαϊκισμό του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του '80. Βλ. Καίσαρ Β. Μαυράτσας, *Όψεις του Ελληνικού Εθνικισμού στην Κύπρο. Ιδεολογικές αντιπαράθεσεις και η κοινωνική κατασκευή της ελληνοκυπριακής ταυτότητας 1974-1996*, Αθήνα, Κατάρτι, 1998, σ. 91, 100.

41. Ο Σ. Π. Παπαγεωργίου, *Η πρώτη περίοδος της «Αγροκρατίας»*, ό.π., σ. 23-24 απορρίπτει και τις δύο ακραίες απόψεις που έχουν εκφραστεί μέχρι σήμερα γι' αυτό το ζήτημα, προβάλλοντας αυτή τη μετριοπαθή άποψη με μοναδικό κριτήριο τον ορθολογισμό και τα στοιχεία που είναι διαθέσιμα στο σύγχρονο ερευνητή.

42. Εντοπίστηκαν αμέτρητα παραδείγματα από όλα τα σχολικά εγχειρίδια. Βλ. λ.χ. Α. Πολυδώρου, 1976, σ. 10, 93. Κ. Γεωργιάδης, 1971, σ. 27.

43. Αναλυτικά Προγράμματα Δημοτικής Εκπαίδευσης. Στα πλαίσια της Εννιάχρονης Εκπαίδευσης. Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού Κύπρου. Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Υπηρεσία Ανάπτυξης Προγραμμάτων. Λευκωσία 1994, σ. 87.

44. Κ. Χατζηδημητρίου, 1987, σ. 80-82, «Ομάδα των Δέκα», σ. 134-139. ΥΑΠΜΕ, Α' Λυκείου, σ. 144-145.

45. Η τουρκική «αχρεαγία» επαναλαμβάνεται στον ίδιο συγγραφέα και στο εγχειρίδιο της Στ' Δημοτικού, χ.χ., σ. 48-49.

46. Βλ. ακόμα Κ. Γεωργιάδης, 1971, σ. 16, όπου γίνεται λόγος για τα «αδηφάγα στόματα των Κυβερνητών».

47. Σ. Π. Παπαγεωργίου, *Η πρώτη περίοδος της «Αγροκρατίας»*, ό.π., σ. 239-243.

48. Κ. Β. Μαυράτσας, *Όψεις του Ελληνικού Εθνικισμού στην Κύπρο*, ό.π., σ. 92-93.

49. Ν. Κληρίδης, Στ' Δημοτικού, χ.χ., σ. 125-126 σε σύγκριση με τον Α. Πολυδώρου, 1992, σ. 112-113: Ο πρώτος χρησιμοποιεί το ρήμα «σφαγιάστηκαν», ενώ ο δεύτερος το ρήμα «δολοφονήθηκαν» για τους Ε/κ χωρικούς που σκοτώθηκαν από Τ/κ το 1958 έξω από το Κιόνελλι. Ο πρώτος μιλά για «τουρκικό φανατισμό» ενώ ο δεύτερος κάνει λόγο για ενέργειες των Άγγλων που «αποθρόωναν τους Τούρκους».

50. Κ. Γεωργιάδης, 1971, σ. 14: η πρόταση αυτή έχει εξαφανιστεί στην έκδοση του 1978.

51. Βλ. αντίστοιχα: Κ. Γεωργιάδης, 1971, σ. 13 και 1978, σ. 230.

52. Κ. Γεωργιάδης, 1971, σ. 45, 46.

53. Bernd Schönemann: «Geschichtsunterricht zwischen Wissenschaft und politischen Legitimationsbedürfnissen. Ein Projektbericht», στο Karl-Ernst Jeismann: *Geschichte als Legitimation?* Braunschweig 1984, σ. 9, 14.

54. Ν. Κληρίδης, Στ' Δημοτικού, σ. 119.

55. Αντίστοιχα: Κ. Γεωργιάδης, 1971, σ. 59-60, 1978, σ. 277.

56. Κ. Β. Μαυράτσας, *Όψεις του Ελληνικού Εθνικισμού στην Κύπρο*, ό.π., σ. 107-109. Η οπισθοδρόμηση αυτή συνιστά μία από τις πολλές εκφάνσεις της αναβίωσης του ε/κ εθνικισμού που εντάχθηκε στα σχολικά εγχειρίδια της ΥΑΠΜΕ.

57. Αντίστοιχα: Μιχ. Χ. Τροκούδης, Δ' Δημοτικού, σ. 64 και Κ. Γεωργιάδης, 1974, σ. 68.

58. Πεντελής Α. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, β' έκδοση, συμπληρωμένη και αναθεωρημένη. Αθήνα, Κατάρτι, 1996, σ. 79-80.

59. ΥΑΠΜΕ, Α' Λυκείου, σ. 107: στην ίδια σελίδα απεικονίζεται σχηματικά αυτή η άποψη.

60. Π. Α. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, ό.π., σ. 77, 90, 203-205.

61. Π. Α. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, ό.π., σ. 86-89. Ε. J. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*. Αθήνα, Καρδαμίτσας, 1994, σ. 28-34.

62. Κ. Γεωργιάδης, 1962, σ. 56. Απολογούμε αν τυχόν μου διέφυγε κάποιο άλλο απόσπασμα που να εμπεριέχει τη λέξη αυτή, κάτι όμως που δεν αλλάζει την ουσία του ζητήματος: ο όρος αυτός στο συγκεκριμένο συγγραφέα χρη-

σιμποιείται σπανιότατα στα τρία εγχειρίδια που εντοπίστηκαν πριν το 1974.

63. Κ. Γεωργιάδης, ²1978, σ. 248. Μέρος αυτού του αποσπάσματος φαίνεται να έχουν αντιγράψει οι συγγραφείς της ΥΑΠΜΕ: βλ. Γ' Λυκείου, σ. 146 και Γυμνασίου, σ. 98.

64. Κ. Γεωργιάδης, ⁷1971, σ. 62-63. Το απόσπασμα αυτό έχει «εξατμιστεί» στην έκδοση του 1978.

65. Π. Α. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, ό.π., σ. 205.

66. Η παρατήρηση αυτή αφορά στα τουρκικά σχολικά εγχειρίδια ιστορίας του 1992-93, σε μερικά από τα οποία στη συνέχεια γίνονται παραπομπές.

67. Niyazi Aksit, Milli Tarih 2, Ortaokul. Istanbul ⁴1988, σ. 58.

68. Sosyalbilgiler 5 (χωρίς συγγραφέα). İlkokullar için. İstanbul ³1992, σ. 50.

69. Λάμπρου Τσακίτσα, Ζαχαρία Ορφανουδάκη, Μαρία Θεοχάρη, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή*, Β' Γυμνασίου, Αθήνα, ΟΕΔΒ, ¹¹1992, σ. 253-255.

70. Sosyalbilgiler 4 (χωρίς συγγραφέα). İlkokullar için. İstanbul ³1992, σ. 217.

71. Niyazi Aksit, Milli Tarih 1, Ortaokul. İstanbul ⁸1992, σ. 92.

72. Βασιλίας Ασημομήτης, Μαρία Καίλα, Νίκος Α Νικολόπουλος, Γιάννης Παπαρηγορίου, Γιάννης Σαλβαράς, *Στα Βυζαντινά Χρόνια*, Ε' Δημοτικού, ΟΕΔΒ, Αθήνα ⁸1993, σ. 198.

73. Αντίστοιχα: Β. Ασημομήτης κ.ά., Ε' Δημοτικού, ό.π., σ. 198. Hakki Dursun Yildiz, Coskun Alptekin, Ilhan Sahin, İdris Bostan. Tarih. Lise 3. Istanbul χ.χ., σ. 12.

74. Hakki Dursun κ.ά., Lise 3, ό.π., σ. 166.

75. Α. Πολυδώρου, *Η Ανάπτυξη της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Κύπρο*, ό.π., σ. 17. Π. Περισιάνης, *Η Εκπαίδευση της Κύπρου*, ό.π., σ. 28. Α. G. Karagiorgos, *Education Development in Cyprus*, ό.π., σ. 143.

76. Η εντύπωση που είχα αποδελτιώνοντας τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας των δύο χωρών, είναι ότι, όσο πιο διεξοδική είναι η συγκριτική ανάλυση που επιχειρεί κανείς, τόσο βαθύτερη είναι η αίσθηση της σύγκρουσης που αποκομίζει.

77. Ορθά έχει επισημάνει ο Κ. Β. Μαυράτσας, *Όψεις του Ελληνικού Εθνικισμού στην Κύπρο*, ό.π., σ. 196, πως η «επαναπροσέγγιση» των τελευταίων ετών στην Κύπρο, είναι στην ουσία πρώτη προσέγγιση γι' αυτούς κάτω των 40-45.

78. Νιαζί Κιζίλγιουρέκ, *Η Κύπρος πέραν του έθνους/Ulus Ötesi Kıbrıs*, Λευκωσία 1993, σ. 18.

79. Αν δεν με απατά η μνήμη μου, η μοναδική εξαίρεση αποτελούν οι προτάσεις του Γκάλο Πλάζα το 1965.

80. Εύστοχος τίτλος ενόητας από το βιβλίο του Κ. Β. Μαυράτσα, *Όψεις του Ελληνικού Εθνικισμού στην Κύπρο*, ό.π., σ. 172.

Σχολικά εγχειρίδια που αποδελτιώθηκαν

α. *Δημοτική εκπαίδευση (1960-1992)*

Νέαρχος Κληρίδης, Ε' Δημοτικού, Μαθήματα Ιστορίας, Λευκωσία - Βαρώσια ⁶1967.

Νέαρχος Κληρίδης, Στ' Δημοτικού, Μαθήματα Ιστορίας, Λευκωσία - Βαρώσια χ.χ.

«Ομάδα των Δέκα», *Ιστορία της Κύπρου*, Από τη λιθινή εποχή ως την εποχή του χριστιανισμού, Λευκωσία 1980.

Ανδρέας Π. Πολυδώρου, Ε' και Στ' Δημοτικού, *Ιστορία της Κύπρου*, Λευκωσία 1976, 1984, 1992.

Μιχ. Χ. Τροκούδης, Δ' Δημοτικού, Αρχαία Ελλάδα, έκδοση Β', Λευκωσία χ.χ.

Μιχ. Χ. Τροκούδης, Ε' Δημοτικού, Ρωμαϊκή & Βυζαντινή Ιστορία, έκδοση Β', Λευκωσία χ.χ.

β1. *Μέση εκπαίδευση (1960-1987)*

Κλεάνθης Γεωργιάδης, 1962, *Ιστορία της Κύπρου*, Γ' - Δ' Γυμνασίου, Από την Ρωμαιοκρατίαν μέχρι της Ενετοκρατίας, Λευκωσία.

Κλεάνθης Γεωργιάδης, ⁷1971, *Ιστορία της Κύπρου*, Γ' Γυμνασίου, Από την Ενετοκρατίαν μέχρι της Κυπριακής Ανεξαρτησίας, Λευκωσία - Βαρώσια.

Κλεάνθης Γεωργιάδης, ³1974, *Ιστορία της Κύπρου*, Α' - Β' Γυμνασίου, Προϊστορικοί χρόνοι μέχρι Ρωμαϊκών χρόνων. Λευκωσία.

Κλεάνθης Γεωργιάδης, ²1978, *Ιστορία της Κύπρου*, Λευκωσία.

Κάτια Χατζηδημητρίου, ²1979, 1987, *Ιστορία της Κύπρου*, Λευκωσία.

β2. *Εκδόσεις της Υπηρεσίας Ανάπτυξης Προγραμμάτων Μέσης Εκπαίδευσης (ΥΑΠΜΕ) του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού της Κύπρου (1990-1996)*

Ιστορία της Κύπρου, Για το Γυμνάσιο, 1994. Συγγραφή: Αγγελική Παντελίδου, Καλλιόπη Πρωτοπαπά: Νεολιθική-Ελληνιστική Εποχή. Σάββας Γιαλλουρίδης: Ρωμαϊκή εποχή - Φραγκοκρατία, Καλλιόπη Πρωτοπαπά: Βενετοκρατία - Κυπριακή Δημοκρατία, Λευκωσία.

Ιστορία της Κύπρου, Α' Λυκείου, ²1995. Από τη Νεολιθική μέχρι και τη Ρωμαϊκή εποχή. Συγγραφή: Α' Έκδοση: Αγγελική Παντελίδου, Κωνσταντίνα Χατζηκωστή, Ιάκωβος Χρίστου, Β' Έκδοση - αναθεωρημένη: Αγγελική Παντελίδου, Καλλιόπη Πρωτοπαπά, Λευκωσία.

Ιστορία της Κύπρου, Β' Λυκείου, ²1996. Βυζαντινή Περίοδος. Συγγραφή: Αγγελική Παντελίδου, Κωνσταντία Χατζηκωστή. Στη συγγραφή των κεφαλαίων που αναφέρονται στα ιστορικά γεγονότα της περιόδου συνέβαλε ο κ. Ιάκωβος Χρίστου, Λευκωσία.

Ιστορία της Κύπρου, Γ' Λυκείου, ²1994. Μεσαιωνική - Νεότερη (1192-1974). Συγγραφή: Αγγελική Παντελίδου, Κωνσταντία Χατζηκωστή, Λευκωσία.